

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRLOGI**

**A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati fakulteti qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati ta`lim
bag`dari 4-v kurs talabasi Sagidullaev Erpolattin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

«Qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` imlasi»

Kafedra baslig`i:

dots. O. Sayimbetov

Ilimiy basshi:

f.i.k. Q.Bekniyazov

Jaqlag`a ruxsat berildi:

Fakultet dekani:

f.i.k. B.Dilanov

Kafedra baslig`i:

dots. O.Sayimbetov

Ilimiy basshi:

f.i.k. Q. Bekniyazov

Tema: «Qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` imlasi»

Orinlawshi:

Sagidullaev Erpolat

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasinin` qarari: Sagidullaev Erpolattin`
«*Qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` imlasi*» atamasinda pitkeriw
qa`nigelik jumisina «_____» bahasi qoyilsin

MAK baslig`i:

MAK ag`zalari:

Мазмуны

Kirisiw

Qospa soʻzlerdinʻ izertleniw tariyxi

Qurama soʻzlerdinʻ imlasi

Birikken soʻzlerdinʻ imlasi

Defis arqali jazilatugʻin qospa soʻzler

Qisqargʻan qospa soʻzlerdinʻ jaziliwi

Juwmaq

Paydalanilgʻan aʻdebiyatlar

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituti
Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati fakul`teti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

2013-2014-oqiw jili

Student: Sag`idullaev E.

Ilimiy basshi: f.i.k. Q.Bekniyazov

Tema: «Qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` imlasi»

Avtorliq annotatsiya

Temanin` aktuallig`i. Ha`r qanday a`debiy tildin` payda boliwi, qa`liplesiwi ha`m jetilisiwi jaziwg`a baylanisli. Jaziwsiz jazba a`debiy til haqqında oylaw da mu`mkin emes. O`ytkeni jaziw, baspasoz tiykarında g`ana a`debiy tildin` fonetikaliq, leksikaliq, grammatikaliq, stilistikaliq normalari qa`liplesedi, sonday-aq turmis talabına sa`ykes til qurılısına baylanisli o`zgerisler jaziw arqalı uliwma xalıqlıq xarakter aladı.

**Izertlew din` tiy karg`i maqseti ha`m waziypalari-** sonnan ibarat, qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` imlasinin` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw basqishların lingvistikaliq bag`darda analizlew.

Izertlew din` metodologiyaliq ha`m teoriyaliq tiykarlari- jumisti jaziw barisında Bekbergenov A, Ganiev F, Da`wletov A, Najimov A, Nasirov D, Paxratdinov Q, M.Da`wletovların ilimiy miynetleri basshiliqqa alindi.

**Jumistin` a`meliy a`hmiyeti:** bul jumisti studentler, magistrLAR o`z ilimiy jumislarin jaziwda, material retinde paydalansa boladi.

**Jumistin` qurilisi:** jumis kirisiw, tiykarg`i bo`limler, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Ilimiy basshi:

f.i.k. Q.Bekniyazov

Student:

E.Sag`idullaev

Kirisiw

Jaziw adamzat tariyxında ju`da` a`hmiyetli orindi iyeleydi. Jaziw- xalıqtin` ruwxıy ma`deniyatin saqlaytug`ın, jıynaytug`ın ha`m rawajlandiratug`ın baslı qurallardin` biri. Jaziw xalıqtin` atın da, tilin de, tariyxın da, u`rp-a`detin de saqlaydi.

Jaziw-tildin` rawajlanıw za`ru`rliginen, ja`miyetlik xızmetinin` ken`eyiwinen, turmis talabınan kelip shıqqan adamzat ta`jiriybesinin` juwmag`ı. Ha`r qanday a`debiy tildin` payda bolıwı, qa`liplesiwi ha`m jetilisiwi jazıwg`a baylanisli. Jaziwsız jazba a`debiy til haqqında oylaw da mu`mkin emes. O`ytkeni jazıw, baspaso`z tiykarında g`ana a`debiy tildin` fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq, stilistikalıq normaları qa`liplesedi, sonday-aq turmis talabına sa`ykes til qurılısına baylanisli o`zgerisler jazıw arqalı ulıwma xalıqlıq xarakter aladı.

Qaraqalpaq xalqı XX a`sirdin` 20-jıllarında o`z ana tilinin` tiykarına qurılğ`an ulıwma xalıqlıq jazıwına, jazba a`debiy tiline iye boldı. Bul xalıqtin` sotsilliq -ma`deniy turmisındag`ı og`ada u`lken jetiskenlik ha`m sa`tli rawajlanıw sipatında tanıldı.

Birinshi ret 1924-jılı du`zilgen qaraqalpaq alfaviti reformalang`an arab grafikasına tiykarlang`an edi. Usı alfavitte qaraqalpaq tilinde 1924- jıldin` noyabrinen baslap da`slep Xojelide, son`ınan To`rtku`l qalasında «Birinshi adim», keyninen «Iqtıyarlı qaraqalpaq», onnan son` «Erkin qaraqalpaq» degen atamada gazeta shig`arıla basladı. Bul gazetanin` bazasında qaraqalpaq a`debiy tili, onin` jazıwı, orfografiyalıq ha`m orfoepiyalıq normaları qa`liplesip jetilistirile basladı.

1926-jılı Bakude o`tkerilgen Birinshi tyurkologiyalıq s`ezdten keyin tu`rkiy xalıqlardin` jazıwın latinlasqan jan`a alfavitke ko`shiriw

boyinsha ha`reket baslandi. Qaraqalpak jazıwı jan`a latin alfavitine 1929-jılı tolıg`ı menen o`tip boldı.

1932-jılı qaraqalpaq tili orfografiyasının` eki proekti usınıldı. Bul eki proektte de bir qansha kemshilikler orın alg`an edı. Keleshekte bul eki proekt biriktirilip, 1932-jılı sentyabr`de birinshi orfografiyalıq konferentsiyada G.Alparov, K.Ubaydullaev ha`m Q.Ayimbetov ta`repinen du`zilgen jan`a orfografiyalıq qa`deler qabil etildi.

1935-jılı iyun`de To`rtku`lde ekinshi imla konferentsiyası shaqirılıp, onda alfavit ha`m orfografiyag`a bir qansha o`zgerisler kirgiziw haqqında usınıslar boldı.

1938-jılı oktyabr` ayında To`rtku`lde u`shinshi orfografiyalıq konferentsiya shaqirıldı. Bul konferentsiyada N.Da`wqaraev, Q.Ayimbetov ha`m K.Ubaydullaev ta`repinen du`zilgen qaraqalpaq tili alfaviti ha`m orfografiyasının` jan`a variantı dodalandı ha`m qabil etildi.

1936-jıldan baslap buring`i SSSR din` bir qatar respublika ha`m oblastlarında rus grafikasına tiykarlang`an jan`a alfavitke o`tiwge tayarlıqlar basladı. Sonlıqtan da qaraqalpaq jazıwında rus grafikasına tiykarlang`an alfavitke ko`shiriw boyınsha ilajlar ko`rile baslandı ha`m 1940-jılı qaraqalpaq a`debiy tilinin` rus grafikasına tiykarlang`an jan`a alfavit ha`m orfografiyası islenip shig`ildi. Bul alfavittin` birinshi variantı 1960-jılga` deyin paydalanılıp, qaraqalpaq xalqının` ulıwma ma`deniyatının` ha`m sawatlılıg`ının` ko`teriliwinde u`lken xızmet atqardı. Biraq bul alfavitti 20 jıl (1940-1960) dawamında qollanıw na`tiyjesinde onda bir qatar kemshiliklerdin` orın alg`anı anıqlandı. Sonlıqtan da qaraqalpaq tili alfaviti ha`m orfografiyasın jaqsılaw ha`m jetilistiriw ma`seleleri ilimpazlar, mug`allimler ha`m baspasoz xızmetkerleri arasında ken`nen

dodalandi ha'm qaraqalpaq alfaviti ha'm orfografiyasinin` jan`a variantinin` proekti du`zildi. Og`an bir qansha o`zgeris ha'm toliqtiriwlar kirgizilip, ol 1957-jili 28-fevral`da tastiyqlandi, biraq a`melde jan`a alfavitke uliwma ko`shiw 1960-jildan baslandi.

Solay etip, ha`zirgi qaraqalpaq alfaviti buiring`isinin o`zinin` a`piwayilig`i, qaraqalpaq a`debiy tilinin` fonemaliq quramin toliq ko`rsetiw mu`mkinshiligi ha'm qaraqalpaq tili orfografiyaliq qa`delerin jen`illestiriw ha'm jetilistiriwi jag`inan bir qansha ayirilip turadi.

Jazba a`debiy til orfografiyag`a mu`ta`j, al orfografiya bolsa onin` jaziw normalarin, qa`delerin belgileydi, ha`mmege birdey u`lgisin piship beredi.

Ana tilin su`yiw, u`yreniw -ha`r bir adamnin` iygilikli isi. Ana tilinde so`zlik bayliqqa iye boliw, so`yley aliw ele oni toliq o`zlestirgen, bilgen degendi an`latpaydi, adam jazba tu`rde sawatli bolawi, a`debiy til normalarina sa`ykes jaza biliwde sha`rt. Bunda a`sirese orfografiyaliq sawatliliq ayiriqsha orinda turadi.

A`sirler asiwin o`tip, rawajlaniwdin` haqiyqat jolina tu`sken ana tilin biz qunt penen u`yreniwge tiyislimiz, ha`zirgi zaman talabina sa`ykes orfografiyaliq jaqtan sawatli jaza biliwimiz kerek.

Ilimde de, ko`rkem so`z tarawinda da a`jayip miyraslar do`retken ulli adamlar ana tilin janinday su`ydi, onnan iqtiyatliq penen paydalandi. Olar tek qunli do`retpeler g`ana qaldirip qoymastan, tilge sheber qatnas jasawdin`, sawatli jaziwdin` haqiyqiy u`lgilerin de ko`rsetti.

Qaraqalpaq orfografiyasi a`debiy tildin` rawajlaniwinda, uliwma xaliqliq jazba normalardin` qa`liplesiwinde u`lken rol` atqarip kiyatir.

A` sirese, rus grafikasi tiykarina qurilg`an qaraqalpaq alfavitinin` endiriliwi bul tarawda ayiriqsha a`hmiyetke iye boldi. Rus grafikasina tiykarlang`an alfavitke o`tkennen keyingi son`g`i da`wirdin` o`zinde orfografiyani a`debiy til talaplarina sa`ykes tag`i da jetilistiriw boyinsha ja`miyetshilik ta`repinen ko`p g`ana ilajlar islendi. Na`tiyjede 1957 jili 28-fevral`da Qaraqalpaqstan Respublikasi Joqarg`i Ken`esi Prezidiuminin` Pa`rmani menen qaraqalpaq tilinin` alfaviti ha`m orfografiyalıq qag`iydalarinin` jan`a varianti tastiıyqlandi. Ja`miyetshiliktin` talaplari tiykarında geypara o`zgerisler menen bul qag`iydalar jıynag`i 1974- jili kitapsha tu`rinde uliwma ko`pshilikke usinildi. O`zgerisler endirilgen tu`rindegi «Qaraqalpaq alfaviti menen orfografiyalıq qag`iydalar jıynag`i» buring`i variantlarına qarag`anda a`dewir da`rejede iqshamlastirilg`an, ko`p g`ana aljas ma`seleler biraz ta`rtiplestirilgen. Ol orfografiyalıq sawatlilıq isinde a`meliy jaqtan u`lken rol` atqarip kiyatir. Degen menen, ha`zirgi orfografiyada ele de bolsa bazibir tu`siniksizlikler, aniq emes orınlar, geypara qolaysizliqlar ushirasadi. Usinnan da boliwi kerek, baspaso`z, tu`rli funksiionallıq stil`llerge ta`n a`debiyatlarda, hu`jjetlerde tu`rlishe jaza beriw praktikasi jiyilenip baratir. Ma`selen, *faktler- faktlar, ha`rbir -ha`r bir, xalıq aralıq - xalıqaralıq, sariawiriw -sari awiriw* ha`m t.b. Bul misallarda orfografiyalıq printsiplerdin` duris saqlanbawi ko`rinedi. Bul jag`day orfografiyanin` unifikatsiyasi haqqında ma`seleni ku`n ta`rtibinin` sheshiwshi ma`selesi sipatında qarawg`a sebepshi bolip otir.

Biz usi ma`selenin` elewli orınlarına toqtap o`tiwdi maqul ko`rdik. Durisin aytqanda Ha`zirgi orfografiyada qospa so`zlerdin` birigip ha`m bo`lek jaziliwi, jup so`zlerdin` jaziliwi, ko`mekshi so`zlerdin` jaziliwi, basqa tillerden awisqan so`zlerge qosimtalardin`

qosiliwi, qaraqalpaq tilinin` orfografiyasinin` tiykarg`i printsipleri usag`an qospali ha`m aktual` ma`selelerdi ilimiy tiykarda islep shig`iwg`a sheshiwshi tu`rde a`meliy ilajlar ko`riwge, na`tiyjede a`debiy tildin` rawajlaniw talaplarina qaray orfografiyani bunnan bilay da jetilistiriwge tuwra keledi. Usig`an baylanisli biz jaziliwi ele de bolsa bir qa`lipke, bir normag`a tu`spey ju`rgen jag`daylarg`a diqqat awdarmaqshimiz.

Ha`zirgi Qaraqalpaq tilinin` orfografiyasindag`i en` bir shatas ha`m qiyin ma`selelerdin` biri- qospa so`zlerdin` duris jaziliwi. Qaraqalpaq tilinin` orfografiyalıq qa`delerinin` jiynag`ında qospa so`zler boyınsha ko`rsetpeler berilse de, elege deyin olardin` jaziliwi tilimizde belgili bir normag`a tu`sken joq, sebebi qospa so`zler qaraqalpaq tilinde ele jeterli da`rejede toliq izertlenilmegen, olardin` qospa so`z bolip qa`liplesiw jollari, tu`rleri ha`m basqa til birliklerin ajiratiw belgileri toliq aniqlang`an joq. Sonliqtan da ha`zirgi waqitta geypara qospa so`zler hesh qanday tiykarsız biriktirilip, birese ajiratilip, birese defis penen jazilip ju`r.

Qaraqalpaq tilinin` 1957-jili qabil etilgen son`g`i orfografiyalıq qag`iydalari da, 1959-jili shiqqan orfografiyalıq so`zligi de bul ma`seleni toliq sheshe almadi, al, kerisinshe, bul miynetlerde "qospa so`zlerdi mu`mkinshiligi barinsha ayirip bo`lek jaziw" printsiپی basshiliqqa aling`anliqtan burin biriktirilip jazilip kiyatirg`an geypara qospa so`zler de ajiratilip jazilatug`in bolip, jaziwda bir qansha qiyinshiliqlar tuwg`izdi. Tek orfografiyalıq qa`deler jiynag`inin` son`g`i basiliwında burin ajiratilip jazilip ju`rgen ayirim so`zlerdi biriktirip jaziw tendentsiyasi ko`rinedi. Ko`rsetilgen miynetlerde

qospa so`zlerdin` jaziliwi boyinsha turaqli aniq kriteriyler berilmegen.¹

1980 ha`m 1990-jillari shiqqan «Qaraqalpaq tilinin` orfografiyalıq so`zliginde» de qospa so`zlerdin` duris jaziliwi boyinsha turaqli kriteriyler ko`rsetilmegen. Bizin` pikirimizshe, «Qaraqalpaq tilinin` orfografiyalıq qa`delerinin` jiynag`indag`i» «Qospa so`zlerdin` jaziliwi» bo`limin ele de toliqtiriw ha`m du`zetiwi kerek. Bunday ha`r qiyılıq qaraqalpaq tilindegi qospa so`zlerdin` tiyanaqli bolip qa`liplesiwine bir qansha irkinish keltiredi. Sonin` ushin da qaraqalpaq tilinde ha`zir qollanilip ju`rgen qospa so`zlerdi bir sistemag`a tu`siriw- qaraqalpaq orfografiyasinin` aldında turg`an baslı wazıypalardin` biri. Ha`zirgi jaziwimizdag`i qospa so`zlerdin` orfografiyasi ele de bir qansha toliqtiriwlar ha`m du`zetiwler kirgiziwdi talap etedi. Sonliqtan da bizin` pitkeriw jumisimiz qaraqalpaq tilinde qollanilip ju`rgen qospa so`zlerdin` duris jaziliwin jetilistiriwge arnalg`an.

Biz jumista qospa so`zlerdi biriktirip, defis arqalı ha`m ajratilip jaziliwi boyinsha bo`lek-bo`lek alıp qarawdı maqul ko`rdik.

¹ Қарақалпақ тилинің алфавити хәм орфографиялық қәделеринің жыйнағы. Нөкіс, 1974, 16-18 бетлер.

Qospa soʻzlerdinʻ izertleniw tariyxi.

Qospa soʻzler enʻ keminde eki tuʻbirden ibarat bolip, olar belgili bir taʻrtipte ornalasadi, olardinʻ komponentlerininʻ orin taʻrtibin oʻzgertiwge bolmaydi. Qospa soʻzler maʻnisi boyinsha jekke soʻzge jaqin bolsa, sirtqi formasi haʻm duʻzilisi jagʻinan soʻz dizbeklerine jaqin bolip keledi. Eger soʻz dizbegininʻ quramindagʻi soʻzler oʻz maʻnilerin saqlap, ayirim gaʻp agʻzasi bola alatugʻin bolsa, qospa soʻzdinʻ komponentleri qosilip uliwma bir maʻni anʻlatadi haʻm al bir soʻz sipatinda bir gaʻp agʻzasi boladi. Misali: **Jeti qaraqshi**-qospa soʻz, **jeti adam**-soʻz dizbegi. Bul oʻzgeshelikler qospa soʻzdinʻ enʻ basli belgileri bolip esaplanadi.

Qospa soʻzler oʻzlerininʻ jasaliw deregine, usilina haʻmquramina qaray haʻr qiyli boladi. Soninʻ ushin olardi duris klassifikatsiyalaw uʻlken aʻhmiyetke iye. A.Bekbergenov qaraqalpaq tilindegi qospa soʻzlerdi klassifikatsiyalwda qospa soʻzdinʻ sirtqi formasin oninʻ soʻz haʻm soʻz dizbeklerine qatnasin yagʻniy soʻz dizbeklerininʻ daʻslepki halinan maʻnisi haʻm formasi jagʻinan uzaqlasip bir soʻzge aylaniw daʻrejesin esapqa alip bir neshe tuʻrlerge boʻlip koʻrsetedi.

Qospa soʻzlerdi izertlew, olardinʻ basli oʻzgesheliklerin, jasaliw usillarin, qurami boyinsha tuʻrlerin aniqlaw erte waqitlardan-aq baslangʻan. Sonliqtan duʻnʻya tillerininʻ barligʻinda da qospa soʻzlerge arnalgʻan miynetler koʻplep ushirasadi. Tuʻrkiy tillerdegi qospa soʻzler XIX aʻsirde ayrim tiller boyinsha jazilgʻan grammatikalarda gʻana analizlendi. 1930- jillardan keyingi daʻwirde. V.A.Gordlevskiy, V.M.Nasilov, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov,

N.A.Baskakovlardin` qospa so`zlerdin` tiykarg`i o`zgeshelikleri, olardin` tu`rleri bir qansha ken`irek analizlendi.

1950-jillardan baslap ayirim tu`rkiy tillerdegi qospa so`zler, olardin` tu`rleri, so`z shaqaplarina qatnasi ha`m tag`i basqa da ma`seleler boyinsha arnawli izertlewler ju`rgizildi. Bul tarawda qirg`iz tili boyinsha J..Shukurovtin`, B.Oruzbaevanin`, bashqurt tili boyinsha T.Garipovtin`, S.Muratovtin`, tu`rkmen tili boyinsha R. Berdievtin`, o`zbek tili boyinsha B.Madalievtin`, N.Mamatovtin`, A. Xojievtin`, azerbayjan tili boyinsha M.Adilovtin`, qazaq tili boyinsha A. Ermekovtin`, A.Isqaqovtin`, uyg`ir tilinde A.Haydarovtin`, G`.Sadvaqasovtin`, tatar tili boyinsha F. G`anievtin` ha`m basqa da arnawli izertlewlerin ko`rsetiwge boladi.

Al qaraqalpaq tilindegi qospa so`zler 1930-jillardan baslap da`slep mektep grammatikalarinda u`yrenile basladi. Ma`selen, Moskvada 1936-jili shiqqan Q.Ermanov ha`m Sh. Sattarovtin` “Grammatika” sabaqlig`inda “Qospa so`zler” degen tema berilip, onda «eki yamasa onnan da artiq tu`birden jasalip, bir g`ana tu`sinikti an`latatug`in so`zler qospa so`zler dep ataladi» delingen ha`m qospa so`zlerdin` eki tu`ri ko`rsetilgen.

Birinshi toparg`a jup ha`m ta`kirar so`zler kirgizilip, olar tirkeliw joli menen do`relken qospa so`zler dep atalg`an.

Ekinshi qurama ha`m birikken so`zler bolip boysiniw joli menen do`relgen qospa so`zler dep atalg`an.

Bunnan keyingi mektep grammatikalarinda da qospa so`zler bo`lek tema sipatinda qaralip kiyatir. Ma`selen, A. Esemuratov qospa so`zlerdi 1957-jil “Qaraqalpaq tili” sabaqlig`inda jup, birikken, qisqarg`an so`zler dep u`shke bo`lip qaraydi. Al ha`zirgi mektep

sabaqliqlarinda qospa soʻzlerdinʻ birikken, birikpegen, jup haʻm qisqargʻan tuʻrleri berilgen.

N.A.Backakov oʻzininʻ «Karakalpakskiy yazik» (M, 1952) atli belgili miynetinde qospa soʻzlerge bir qansha terenʻirek toqtagʻan. Qospa soʻzlerdi ol sintaksislik usil menen jasaladi dep koʻrsetedi, Bul usil boyinsha jasalgʻan soʻzler, oninʻ pikirinshe, ekige boʻlinedi: 1) sostavli soʻzler xam 2) qospa soʻzler.

Sostavli soʻzlerge qurama haʻm birikken soʻzlerdi kirgizse, qospa soʻzlerdinʻ qatarina jup haʻm taʻkirar soʻzlerdi jatqaradi.

1960-jillardan baslap qaraqalpaq tilininʻ grammatikaliq qurilisin izertlewge uʻlken diqqat awdarila basladi, Usi maʻselelerdinʻ biri – qospa soʻzlerdinʻ ayriqsha bir tuʻri –jup haʻm taʻkirar soʻzler A.Najimovtinʻ kandidatliq dissertatsiyasinda kenʻnen analizlendi. Sonʻinan bul izertlew jumisi oʻz aldina kitap bolip basilip shiqti: *Najimov A. Qaraqalpaq tilinde jup haʻm taʻkirar soʻzler. Noʻkis. 1979.*

Bunnan keyin 1974-jili baspadan shiqqan birinshi normativ grammatikada qaraqalpaq tilindegi soʻzler qurilisina qaray aʻpiwayi soʻzler haʻm qurama soʻzler dep shaʻrtli tuʻrde ekige boʻlingen. Aʻpiwayi soʻzlerge tiykargʻi tuʻbirler menen doʻrendi tuʻbirler, al qurama soʻzlerge qospa soʻzler, jup soʻzler xaʻm qisqargʻan qospa soʻzler kirgizilgen. Jaziw-tildinʻ rawajlaniw zaʻruʻrliginen, jaʻmiyetlik xizmetininʻ kenʻeyiwinen, turmis talabinan kelip shiqqan adamzat taʻjiriybesininʻ juwmagʻi. Haʻr qanday aʻdebiy tildinʻ payda boliwi, qaʻliplesiwi haʻm jetilisiwi jaziwgʻa baylanisli. Jaziwsiz jazba aʻdebiy til haqqinda oylaw da muʻmkin emes. Oʻytkeni jaziw, baspasoz tiykarinda gʻana aʻdebiy tildinʻ fonetikaliq, leksikaliq, grammatikaliq, stilistikaliq normalari qaʻliplesedi, sonday-aq turmis talabina saʻykes

til qurilisina baylanisli o'zgerisler jaziw arqali uliwma xaliqliq xarakter aladi.

Qaraqalpaq xalqi XX a'sirdin` 20-jillarında o'z ana tilinin` tiykarina qurilg`an uliwma xaliqliq jaziwina, jazba a`debiy tiline iye boldi. Bul xaliqtin` sotsilliq -ma`deniy turmisindag`i og`ada u`lken jetiskenlik ha`m sa`tli rawajlaniw sipatında tanildi.

Birinshi ret 1924-jili du`zilgen qaraqalpaq alfaviti reformalang`an arab grafikasına tiykarlang`an edi. Usi alfavitte qaraqalpaq tilinde 1924- jildin` noyabrinen baslap da`slep Xojelide, son`inan To`rtku`l qalasında «Birinshi adim», keyninen «Iqtiyarli qaraqalpaq», onnan son` «Erkin qaraqalpaq» degen atamada gazeta shig`arila basladi. Bul gazetanin` bazasında qaraqalpaq a`debiy tili, onin` jaziwi, orfografiyalıq ha`m orfoepiyalıq normalari qa`liplesip jetilistirile basladi.

Qaraqalpaq tilindegi qospa so`zler birinshi ret arnawli tu`rde A.Bekbergenovtin` “Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi “ (No`kis, 1979). atli monografiyasında toliq analizlendi. Avtor qospa so`zlerdin` jasaliwin janadan morfologiyalıq usildin` bir tu`ri -so`z qosiliw usili dep atag`an. Onin` ko`rsetiwi boyınsha, so`z qosiliw usili arqali qurama so`zler, ta`kirar so`zler, birikken so`zler, jup so`zler, qisqarg`an qospa so`zler ha`m abreviaturalar jasaladi. Solay etip, bul kitapta avtor qospa so`zlerdi sintaksislik usil menen emes, al morfologiyalıq usil menen jasaladi dep oni toliq tu`rde da`lillep ko`rsetken.

Son`g`i shiqqan akademiyalıq grammatikada da A.Bekbergenov qospa so`zler so`z qosiliw, sonday-aq so`z qosiliw ha`m affiksatsiya, leksika-sintaksislik usillar arqali jasaladi dep ko`rsetken¹.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы Нөкис, 1994, 22-28-бетлери.

A.Bekbergenov qospa so`zlerge arnalg`an son`g`i maqalasinda¹ olardi jasaliwi ha`m tu`rleri boyinsha to`mendegishe klassifikatsiyalag`an:

I. So`z qosiliw usili menen jasalg`an qospa so`zler:

1. Komponentleri dizbekli baylanistag`i qospa so`zler: a) jup so`zler; b) ta`kirar so`zler.
2. Komponentleri bag`inin`qi baylanistag`i qospa so`zler: a) qurama so`zler; b) birikken so`zler.

II. So`z qosiliw ha`m affiksatsiya usili menen jasalg`an so`zler:
a) qurama so`zler; b) birikken so`zler.

III. So`z dizbeklerinin` leksikalasiwinan jasalg`an qospa so`zler: qurama ha`m birikken so`zler.

IV. So`zlerdin` qisqarip birigiwinen jasalg`an so`zler:
qisqarg`an qospa so`zler.

Solay etip, son`g`i izertlew jumislarinda qaraqalpaq tilindegi qospa so`zlerdin` jasaliw usillari, tiykarg`i o`zgeshelikleri, tu`rleri ha`m du`zilisi bir qansha aniqlandi.

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлердің классификациясы.// Қарақалпақ тилинің мәселелери Илимий топлам. Нөкис, 1999.

Qurama soʻzlerdin` imlasi

Haʼr qanday tildegı qurama soʻzler qospa soʻzlerdin` uʼlken bir boʻlegın quraydi.

Tyurkologiyalıq miynetlerde qurama soʻzler haʼr taʼrepleme izertlenilse de, biraq olardin` taʼbiyati, qurami, tuʼrleri, haʼtteki atamasi da haʼr qiyli tuʼsindirilip kiyatir. Maʼselen, koʻpshilik izertlewshiler *sostavli soʻz* terminin qollansa, geypara ilimpazlar olardi *leksikalasqan turaqli soʻz dizbekleri* dep ataydi, al ayirimlari bul tiptegi soʻzlerdi *dizbekli qospa atliqlar* dep qaraydi¹.

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi *qizil uʻy, jorgʻa juʻrmel, qol jazba, at arba, shaytan arba, qayin ata, qayin ene* haʼm t.b. soʻzlerdi leksikaliq jaqtan ajiralmaytugʻın haʼm puʼtin bir tuʼsinikti bildiretugʻın *sostavli atliqlar* dep, *jalanʼ ayaq, jalanʼ bas* usagʻan soʻzlerdi quramali kelbetlik, boʻlshek sanliqlardi *quramali sanliq* dep, atawish yamasa atawish formasında turgʻan feyil menen koʻmekshi feyillerdin` dizbeklesiwin *sostavli feyil* dep qaraydi.²

A.Qidirbaev qaraqalpaq tilindegi qospa atliqlardi uʼshke boʻledi:³

1) Sintaksislik usil menen birikken qospa atliqlar. Bul topargʻa ol birikken soʻzlerdi, olargʻa qosa *temir jol*, izafetlik baylanistagʻi *taw buʼrkiti, Aral tenʼizi, rus xalqi, xaliq sudi* usagʻan dizbeklerdi de kirgizgen.

2) Leksikaliq usil menen jasalgʻan atliqlargʻa jup haʼm taʼkirar soʻzler kirgizilgen.

¹ Қыдырбав А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер. Нөкис, 1961, 58-бет.

² Баскаков Н.А.Қарақалпақский язык, 184-185-б.

³ Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер, 58-59-бетлер.

3) Dizbekli qospa atliqlar toparina “bir neshe so`zden birikken ha`m ma`mleket ha`m partiya organlarinin`, ma`keme ha`m sho`lkemlerdin` atlari” kiredi dep ko`rsetilgen: *Qaraqalpaqstan Joqarg`i Ken`esi* ha`m t.b.

Solay etip, ko`rsetilgen miynetlerde qurama sozler, birinshiden, ha`r qiyli terminler menen atalg`an, ekinshiden, olardin` kuramina birikken so`zler, sonday-aq erkin ha`m turaqli so`z dizbekleri de kirgizilgen. Bul jag`day kurama so`zlerdi aniqlawdi bir qansha qiyinlastiradi.

Qurama so`zler o`zlerinin` sirtqi du`zilisi jag`inan birikken, jup ha`m ta`kirar so`zlerden an`sat ajiraladi da, biraq erkin ha`m turaqli so`z dizbeklerine bir qansha jaqin turadi.

Sonliqtan da qurama so`zlerdi toliq tu`siniw ushin da`slep olardin` sintaksislik ha`m frazeologiyaliq so`z dizbeklerinen tiykarg`i o`zgesheliklerin aniqlaw kerek.

Qurama so`zler so`z dizbeklerinen to`mendegi belgileri arqali ajiraladi:

1) So`z dizbeginin` quramindag`i so`zler ma`nilik ha`m grammatikaliq jaqtan birigip, bir sintaksislik birlikti, al qurama so`zlerdin` komponentleri ma`nilik jaqtan birigip, bir leksikaliq birlikti quraydi. Salistirin`: *so`z basi* (qurama so`z) ha`m *adamnin` basi* (so`z dizbegi), *awil xojalig`i* (qurama so`z) ha`m *awildin` jigitleri* (so`z dizbegi).

2) Qurama so`zlerdin` komponentleri ma`nilik jaqtan bir-biri menen tig`iz baylanisqan bolip, olardi biri-birinen ajiratiw yamasa olardin` arasina so`z qosip aytiw mu`mkin bolmaydi, al so`z dizbeginin` quramindag`i so`zler bir qansha erkin baylanisqa iye bolip, olardin` birewin basqa so`z benen orin almastiriwg`a yamasa

aralarina basqa so`z qosip aytiwg`a boladi. Salistirin`: *soqir ishek* ha`m *soqir g`arri* (soqir bolg`an g`arri, ko`zli g`arri).

3) Qurama so`zdin` komponentleri uzaq waqitlar dawaminda da sol quramda turaqli qollang`anliqtan olardin` arasindag`i sintaksislik baylanis bir qansha gu`n`girtlenedi ha`m olar leksikalasip qurama so`zge aynaladi. Misali: *tas bawir*, *ko`k bet*, *kempir quyash*, *ku`n ko`ris* ha`m t .b

4) Erkin so`z dizbegin ha`r qiyli ga`p ag`zalarina ajiratiwg`a boladi, al qurama so`zler ga`pte tek bir ag`zanin` xizmetin atqaradi, sonliqtan da qurama so`zlerdin` komponentlerine sorawlar qoyip bo`lip aytiwg`a bolmaydi. Misali: *Temir qaziq*. Qanday qaziq dewge bolmaydi

5) So`z dizbeginin` komponentleri o`z -ara tek so`ylewde g`ana baylanisip dizbeklesedi, al qurama so`zlerdin` komponentleri burinnan qa`liplesken tayin material bolip esaplanadi.

6) So`z dizbegi qu`ramindag`i so`zlerdin` komponentleri ha`r qiyli so`z shaqaplarina tiyisli bolip kele beredi, al qurama so`z tek bir so`z shaqabina g`ana tiyisli boladi.

Solay etip, qurama so`zler qanday da bir quramali ha`m jan`a ma`nili tu`sinikti an`latiw ushin payda boladi. Olar da`slep erkin so`z dizbegi bolip qollanilip, waqitlar o`tiwi menen olardin` quramindag`i so`zler turaqliliqqa iye boladi ha`m qurama so`z bolip qa`liplesedi. Ana tilin su`yiw, u`yreniw -ha`r bir adamnin` iygilikli isi. Ana tilinde so`zlik bayliqqa iye boliw, so`yley aliw ele oni toliq o`zlestirgen, bilgen degendi an`latpaydi, adam jazba tu`rde sawatli boliwi, a`debiy til normalarina sa`ykes jaza biliwde sha`rt. Bunda a`sirese orfografiyalıq sawatliliq ayiriqsha orında turadi.

A`sirler asiwin o`tip, rawajlaniwdin` haqiyqat jolina tu`sken ana tilin biz qunt penen u`yreniwge tiyislimiz, ha`zirgi zaman talabina sa`ykes orfografiyalıq jaqtan sawatlı jaza biliwimiz kerek.

Ilimde de, ko`rkem so`z tarawında da a`jayip miyraslar do`retken ullı adamlar ana tilin janınday su`ydi, onnan iqtiyatlıq penen paydalandı. Olar tek qunlı do`retpeler g`ana qaldirip qoymastan, tilge sheber qatnas jasawdin`, sawatlı jazıwdin` haqıyqıy u`lgilerin de ko`rsetti.

Qaraqalpaq orfografiyası a`debiy tildin` rawajlanıwında, ulıwma xalıqlıq jazba normalardin` qaliplesiwinde u`lken rol` atqarıp kiyatır. A`sirese, rus grafikasi tiykarına qurılğ`an qaraqalpaq alfavitinin` endiriliwi bul tarawda ayırıqsha a`hmiyetke iye boldı. Rus grafikasına tiykarlang`an alfavitke o`tkennen keyingi son`g`i da`wirdin` o`zinde orfografiyani a`debiy til talaplarına sa`ykes tag`i da jetilistiriw boyınsha ja`miyetshilik ta`repinen ko`p g`ana ilajlar islendi. Na`tiyjede 1957 jılı 28-fevral`da Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg`ı Ken`esi Prezidiuminin` Pa`rmanı menen qaraqalpaq tilinin` alfaviti ha`m orfografiyalıq qag`ıydalarınin` jan`a variantı tastiyıqlandı.

Ja`miyetshiliktin` talapları tiykarında geypara o`zgerisler menen bul qag`ıydalar jiynag`ı 1974- jılı kitapsha tu`rinde ulıwma ko`pshilikke usinıldı. O`zgerisler endirilgen tu`rindegi «Qaraqalpaq alfaviti menen orfografiyalıq qag`ıydalar jiynag`ı» burıng`ı variantlarına qarag`anda a`dewir da`rejede iqshamlastırılğ`an, ko`p g`ana aljas ma`seleler biraz ta`rtiplestirilgen. Ol orfografiyalıq sawatlılıq isinde a`meliy jaqtan u`lken rol` atqarıp kiyatır. Degen menen, ha`zirgi orfografiyada ele de bolsa bazibir tu`siniksizlikler,

aniq emes orinlar, geypara qolaysizliqlar ushirasadi. Usinnan da boliwi kerek, baspaso`z, tu`rli funktsionalliq stil`llerge ta`n a`debiyatlarda, hu`jjetlerde tu`rlishe jaza beriw praktikasi jiyilenip baratir. Ma`selen, *faktler- faktlar, ha`rbir -ha`r bir, xaliq araliq - xaliqaraliq, sariawiriw -sari awiriw* ha`m t.b. Bul misallarda orfografiyalik printsiplerdin` duris saqlanbawi ko`rinedi. Bul jag`day orfografiyanin` unifikatsiyasi haqqinda ma`seleni ku`n ta`rtibinin` sheshiwshi ma`selesi sipatinda qarawg`a sebepshi bolip otir.

So`z dizbeginin` komponentleri belgili bir jag`dayda ma`nilik jaqtan birigip, bir leksikaliq ma`ni an`latip qollaniliw xizmetine qaray qurama so`z boladi. Onin` komponentlerinin` ornin almastiriwg`a yamasa aralarina basqa so`z qoyip qollaniwg`a bolmaydi. Misali: *Joqarg`i Ken`es, miynet haqi, is qag`azlari* ha`m t. b.

Qurama so`zler basli bir pa`t penen aytilip, tek bir ga`p ag`zasinin` xizmetin atqaradi, onin` quramindag`i komponentlerden soraw qoyip bo`lip aliwg`a bolmaydi. Qurama so`zlerdin` basli o`zgesheligi –bul olardin` bo`lek yag`niy birikpey jaziliwi.

Qurama so`zler turmistag`i bir so`z benen atawg`a, sipatlawg`a mu`mkin bolmag`an quramali tu`siniklerdi, qubilislardi, atamalardi atawda, ilimiy -texnikaliq terminlerdin` jasaliwinda, basqa tillerdegi atamalardi kal`kalawda ko`birek jasaladi. Misallar: *G`a`rezsiz Ma`mleketler Dosliq Awqami, Xaliq demokratiyalik partiyasi, Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti, bazar ekonomikasi, miynet birjasi, fermer xojalig`i* ha`m t. b.

Qaraqalpaq tilindegi son`g`i jillari ko`plep payda bolip atirg`an ha`m baspaso`z betlerinde o`nimli qollanilip kiyatirg`an jan`aliq ha`m o`zgerisler qatarina ondag`i qurama so`zlerdin`, birikken so`zlerdin`,

a'sirise qisqarg'an qospa so'zlerdin' saninin' artiwini ko'rsetiwge boladi.

Ha'zirgi waqitta tilimizdagi qospa so'zler, olardin' strukturaliq tu'rleri ha'r ta'repleme o'sip ken'nen qollanilip kiyatir, Og'an, bizin'she, to'mendegi jag'daylar tiykarg'i sebepshi boladi:

1) Ja'miyetlik turmista jan'a quramali tu'siniklerdin', qubilislardin' payda boliwi, sonday-aq quramali geografiyalik atamalardin' ken' qollaniliwi. Misali, *Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, bazar ekonomikasi, Taxtako'pir, Qanliko'l* ha'm t. b.

2) Bir so'z benen an'latiw mu'mkin bolmag'an qospa tu'sinik ha'm atamalardin' payda boliwi: *fond birjasi, tovar birjasi, isbilermen, filfak* ha'm t. b.

3) Ja'miyetlik turmista, o'ndiriste, ilimde, texnikada jan'a tu'siniklerdi an'latatug'in jan'a terminlerdin' payda boliwi: so'z jasaliw, *a'debiyattaniw, erkin baha, videokamera* ha'm t. b.

4) Rus tilinin' so'zlerin kal'kalap o'zlestiriw: *fotoqag'az, teleko'rsetiw, agrosanaat, awil ken'es, teleoray, Joqarg'i Ken'es* ha'm t. b.

Son'g'i waqitlari qurama so'zlerdin' jasaliwinda ha'm qollaniliwinda bir qatar kemshilikler de seziledi. Bizin' oylawimizsha ajratilip jazilatug'in so'zler to'mendegishe bolg'ani jaqsi:

Komponentleri o'z-ara birigip ketpegen ha'm biri ekinshisi menen sintaksislik baylanisin joyitpag'an qurama so'zler ha'm so'z dizbeklerinin' komponentleri ajratilip jaziladi:

a) bir komponenti menshikli atliqtan bolg'an qurama atliqlar: *Batis Evropa, Kishi Aziya, Shig'is Sibir', Ulli Britaniya, Berdaq shayir, O'mirbek laqki* ha'm t.b.

a) aniqlawishli soʻz dizbekleri: *at qora, ayaq kiyim, temir jol, ul bala* haʼm t.b.

b) izafetlik haʼm basqa da formalardagʻi qurama soʻzler: *awil xojaligʻi, oqiw kitabi, til bilimi, islep shigʻariw* haʼm t.b.

v) qatar qollanilgʻan eki haʼm onnan da artiq sapaliq kelbetlikler: *aq boz, aq quba. qara tori, sari ala* haʼm t.b.

g) keyingi komponenti *-li/-li, -liq//-lik, -siz//-siz* affikslerin qabillagʻan qurama kelbetlikler: *ashiq juʼzli, qizil shirayli, koʻp jilliq, puʼtkil awqamliq, qoy koʻzli, mol hasilli, bes qabatli, uʼsh muʼyeshli*, bunday kelbetliklerdinʼ ekinshi komponenti affikssiz qollanilgʻan jagʻdayda da olar boʻlek jaziladi: *biyday renʼli-biyday renʼ, qoy koʻzli-qoy koʻz*.

d) basqa formalardagʻi qurama kelbetlikler de ajratilip jaziladi: *juʼzi qara, is jaqpas, koʻrse qizar, kem aqil* haʼm t.b.

e) qurama sanliqlardinʼ haʼm boʻlshek sanliqlarininʼ komponentleri ajratilip jaziladi: *on jeti, eki juʼz alpis, bir minʼ togʻiz juʼz alpis bir, uʼshten eki* haʼm t.b.

j) aʼlle, haʼr, hesh, gey, bazi, bir soʻzleri oʻzinen sonʼ kelgen atawish soʻzlerden boʻlek jaziladi: *aʼlle qanday, haʼr bir, hesh kim, hesh qanday, gey jerde, bazi bir, bir talay, bir qansha* haʼm t.b.

z) qatar kelgen eki soʻzdinʼ birinshisi ekinshi soʻzden haywanatlardinʼ, jaʼnliklerdinʼ haʼm oʻsimliklerdinʼ tek belgili bir tuʼrin koʻrsetetugʻin soʻzler: *koʻk qutan, aq quw, ala gʻargʻa, sari shimshiq* haʼm t.b.

i) haʼr qanday frazeologiyaliq haʼm idiolmaliq soʻz dizbeklerininʼ komponentleri biri-birinen boʻlek jaziladi: *at uʼsti, eki ushli, qol uʼziw* haʼm t.b.

Qospa soʻzler enʻ keminde eki tuʻbirden ibarat bolip, olar belgili bir taʻrtipte ornasadi, olardinʻ komponentlerininʻ orin taʻrtibin oʻzgertiwge bolmaydi. Qospa soʻzler maʻnisi boyinsha jekke soʻzge jaqin bolsa, sirtqi formasi haʻm duʻzilisi jagʻinan soʻz dizbeklerine jaqin bolip keledi. Eger soʻz dizbegininʻ quramindagʻi soʻzler oʻz maʻnilerin saqlap, ayirim gaʻp agʻzasi bola alatugʻin bolsa, qospa soʻzdinʻ komponentleri qosilip uliwma bir maʻni anʻlatadi haʻm al bir soʻz sipatinda bir gaʻp agʻzasi boladi. Misali: **Jeti qaraqshi**-qospa soʻz, **jeti adam**-soʻz dizbegi. Bul oʻzgeshelikler qospa soʻzdinʻ enʻ basli belgileri bolip esaplanadi.

Qospa soʻzler oʻzlerininʻ jasaliw deregine, usilina haʻmquramina qaray haʻr qiyli boladi. Soninʻ ushin olardi duris klassifikatsiyalaw uʻlken aʻhmiyetke iye. A.Bekbergenov qaraqalpaq tilindegi qospa soʻzlerdi klassifikatsiyalwda qospa soʻzdinʻ sirtqi formasin oninʻ soʻz haʻm soʻz dizbeklerine qatnasin yagʻniy soʻz dizbeklerininʻ daʻslepki halinan maʻnisi haʻm formasi jagʻinan uzaqlasip bir soʻzge aylaniw daʻrejesin esapqa alip bir neshe tuʻrlerge boʻlip koʻrsetedi.

Qospa soʻzlerdi izertlew, olardinʻ basli oʻzgesheliklerin, jasaliw usillarin, qurami boyinsha tuʻrlerin aniqlaw erte waqitlardan-aq baslangʻan. Sonliqtan duʻnʻya tillerininʻ barligʻinda da qospa soʻzlerge arnalgʻan miynetler koʻplep ushirasadi. Tuʻrkiy tillerdegi qospa soʻzler XIX aʻsirde ayrim tiller boyinsha jazilgʻan grammatikalarda gʻana analizlendi. 1930- jillardan keyingi daʻwirde. V.A.Gordlevskiy, V.M.Nasilov, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, N.A.Baskakovlardinʻ qospa soʻzlerdinʻ tiykargʻi oʻzgeshelikleri, olardinʻ tuʻrleri bir qansha kenʻirek analizlendi.

Qaraqalpaq tilinde haʻzirgi waqitta geyde awildan-awilgʻa, biri-birinen, oʻzinen-oʻzi, jildan-jilgʻa, aytsa-aytsin usagʻan dizbekler

defis arqali jazilip ju`r. Biraq olar ta`kirar so`zler emes, al komponentleri o`z-ara bag`inin`qiliq qatnasta turg`an so`z dizbekleri, sonliqtan da olar ajiratilip jaziliwi kerek.

Birikken soʻzlar dinʼ imlasi

Birikken soʻzlar haʼr qiyli maʼnige iye bolgʼan eki tuʼbirdinʼ birigip, bir janʼa maʼnige iye boliwinan jasaladi. Birikken soʻzlar dinʼ quramindagʻi soʻzlar bir-biri menen tigʻiz birigip ketkenligi sebepli olar jay soʻzlerge aʼdewir jaqin bolip keledi. Birikken soʻzlar jay soʻzlerge usagʻani menen oʻzine taʼn oʻzgesheliklerge iye boladi:

1) birikken soʻz dinʼ anʼlatatugʻin maʼnisi oninʼ quramindagʻi tuʼbir soʻzlar dinʼ maʼnilerinen basqasha, yagʻniy kenʼirek, ayirim jagʻdaylarda uliwma baylanisli bolmawi da muʼmkin. Misali: *tasbaqa*, *buzawbas* haʼm t.b.

2) koʻplegen birikken soʻzlar dinʼ komponentleri arasinda grammatikaliq baylanis sezilmeydi, sebebi olar bir intonatsiya menen aytiladi. Ayirim jagʻdaylarda birikken soʻzlar dinʼ komponentleri fonetikaliq oʻzgerislerge ushirap ta qollaniladi: *belbew*, *shegara*, *bilezik* haʼm t.b. Biraq, barliq birikken soʻzlar de fonetikaliq oʻzgerislerge tenʼdey ushiray bermeydi. Misali: *qaraqulaq*, *aqsawlaq*, *elgezer* haʼm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi birikken soʻzlar atliq, kelbetlik, sanliq, feyil haʼm raʼwish soʻz shaqaplarininʼ birigiwinen jasaladi. Olardinʼ komponentleri arasinda grammatikaliq baylanis bolmaydi:

a) eki yamasa onnan da koʻp komponentlerden ibarat bolgʼan haʼr qiyli sintaksislik baylanistagʻi soʻz dizbekleri koʻp waqitlar dawaminda turaqli tuʼrde birge qollaniliwi naʼtiyjesinde birikken soʻzge aynaladi *kuʼnbatar*, *shashbaw*, *oʻmirbayan* haʼm t.b. Ayirim birikken soʻzlar dinʼ kemponentlerininʼ birewi uzaq waqit birge qollaniliwina baylanisli oʻzininʼ daʼslepki leksikaliq maʼnisin joytadi. Sonliqtan oninʼ birikken soʻz quraminda boʻlek tuʼbir ekenligin sezilmeydi: *shegara*, *biyil*, *buʼgin*, *bilezik*, *belbew* haʼm t.b. Bunday

birikken soʻzlerdinʻ komponentleri bir soʻz shaqabinan da, haʻr-qiyli soʻz shaqabinan da bola beredi. Misali: *atqulaq* (atliq+atliq), *Porlitaw* (kelbetlik+atliq), *Bestoʻbe* (sanliq+atliq), *orinbasar* (atliq+feyl) haʻm t.b.

b) nominativlik yagʻniy atamalar xizmetinde koʻbirek qollanilatugʻin soʻz dizbeklerininʻ komponentleri birigedi: *jurtbasi, atqaminer, orinbasar* haʻm t.b.

v) russha haʻm internatsional soʻzlerdi kalʻkalaw arqali payda bolgʻan birikken soʻzler: *baspassoʻz aʻdebiyattaniw maʻdeniyattaniw* haʻm t.b. Biraq rus tilindegi qospa soʻzlerdinʻ haʻmmesi qaraqalpaq tilinde birikken soʻz bola bermeydi, birazlari qurama soʻzler arqali da oʻzlestiriledi.

g) jup soʻz komponentlerininʻ oʻz -ara birigip ketiwinen jasalgʻan birikken soʻzler: *atlanshap, jayparaxat, aʻsteaqirin* haʻm t.b.

d) taʻkirar soʻz komponentlerininʻ birigiwinen jasalgʻan birikken soʻzler: *liqliq, azmaz* haʻm t.b.

e) gaʻp ishinde qaytalanip kelip, janʻa maʻnige koʻshken soʻzlerden jasalgʻan birikken soʻzler: *basabas, barabar*.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi birikken soʻzlerdinʻ jasaliw bazasi juʻdaʻ kenʻ: olar jay soʻzlerdinʻ birigiwinen de, soʻz dizbeklerinen de haʻm qospa soʻzlerdinʻ basqa tuʻrlerinen de jasala beredi.

Birikken soʻzler eki yamasa onnan da koʻp soʻzlerdinʻ oʻz-ara tigʻiz birigiwinen jasalip, soʻylewde bir paʻt penen aytiladi. Haʻtte geypara soʻzlerdinʻ aytiliwda quramininʻ qospa ekenligi sezilmeydi.

Qaraqalpaq tilindegi birikken soʻzlerdinʻ koʻpshiligi erte wakitlarda qaliplesken. Biraq olar haʻzirgi tilde de jasala beredi. Birikken soʻz formalari barliq maʻnili soʻz shaqaplarinda ushirasadi.

Ha`tteki ayirim ko`mekshi so`zler de shig`isi jag`inan birikken so`z bolip esaplanadi. Misali: *o`ytkeni, qanshelli, birese* ha`m t.b.

Song`i da`wirde qaraqalpaq tilinde bir qansha birikken so`zler payda boldi. Bunday birikken so`zler ma`nisi boyinsha ha`r qiyli:

1. Ha`zirgi o`ndiris tarawinda payda bolg`an birikken so`zler: *isbilermen, elektromonter*. Misal: Bunnan bilay tin` jerdegi isbilermenler seksen kilometr jol basip rayon orayina barip ju`rmeydi («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 26-aprel`).

2. Ha`zirgi waqitta teleko`rsetiw, radio ha`m baylanis tarawlarinda payda bolg`an u`skenelerdin` atlarin ha`m sol tarawlardag`i basqa da atamalardi bildiretug`in birikken so`zler: *videokamera, videoklip, videomagnitofon, radiotelefon* ha`m t.b. Misallar: Jaqinda Qaraqalpaq telefil`m studiyasi ta`repinen jan`a videoklip su`wretke alindi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 24-oktyabr`). «Avtoalaqanin`» No`kis bo`limi Qaraqalpaqstan Respublikasi puqaralarinin` diqqatina: uzinlig`i 40-50 kilometr bolg`an *radiotelefonlardi* arendag`a beretug`inlig`in xabarlaydi («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 21-dekabr`). Qaraqalpaqstan *teleradiokompaniyasinin`* «Muxalles» duwtarshilar ansambli de bul bayramg`a puqta tayarliq ko`rdi («Erkin Qaraqalpaqstan», 1993, 23-yanvar`).

3. Ha`r qiyli jan`adan payda bolg`an yamasa qayta tiklengen geografiyalıq atamalardi bildiriwshi birikken so`zler: *Diyxanabad, Besjap, Elabad, Qanliko`l* ha`m t.b.

4. Tilimizde son`g`i waqitta *jasi u`lken, basshi* so`zlerinin` ma`nilerin beriwshi *aqsaqal, jurtbasi, elbasshi* so`zlerin ushiratiwg`a boladi. Misallar: *Elbasshimiz* bayanatında

sirtqi siyosat ha`m qa`wipsizlikni ta`miyinlew salasindag`i waziypalardi belgilep, milletler ha`m puqaralar arasindag`i awizbirshilikni saqlaw kerekligin atap o`tti («Erkin Qaraqalpaqstan»,2000, 16-mart).

Men bolsam g`a`rezsizlik bayrag`in uslap,
Miytin qatarinda, bekkem turarman,
O`tken sheyitlerdin` atlarin yadlap,
Jurtbasim qasinda qa`dem urarman. ( «Ustaz», 1999, 23-sentyabr`).

5. Keyingi waqitlari tilimizde burin rus tilindegi formasinda qollanilip kiyatirg`an basqarma, ma`keme atamalarin bildiretug`in birikken so`zler qaraqalpaq tiline kal`ka arqali o`zlestirilip birikken so`z tu`rinde jazilip kiyatir. Olardin` komponentleri arasindag`i baylanis, ha`tteki ma`nilik qatnaslar da qaraqalpaq tilindegi burin qollanilip kiyatirg`an birikken so`zlerdin` jasaliwinan bir qansha o`zgeshe. Sonliqtan olardi qaraqalpaq tilinde ele toliq qa`liplespegen birikken so`zler dep qarawg`a boladi: *Qaraqalpaqstroyindustriya-Qaraqalpaqqurilisindustiriyasi, Aralvodstroy-Aralsuwqurilisi, Karakalpaksel`xozstroy-Qaraqalpaqawilqurilisi* ha`m t.b.

Keltirilgen misallardag`i *Aralvodstroy-Aralsuwqurilisi, Qaraqalpaqagrostroyresurs-Qaraqalpaqagroqurilisresursi, Karakalpaksel`xozstroy- Qaraqalpaqawilqurilisi* ha`m t.b. usig`an usag`an so`zler rus tilindegi tu`p nusqasina sa`ykes qaraqalpaqshag`a awdariilg`an. O`zgertilgen atamalar a`sirese son`g`i jillari ju`da` ko`plep qollanilip kiyatir. Olar rus tilindegi birikken ekvivalentine sa`ykes tilde biriktirilip jaziladi. Biraq sog`an qaramastan olardin` komponentleri birikken so`zlerdin`

komponentlerindey tig`iz birikpegen, sol sebepli uliwma so`z birikken so`zdey bolip sezilmeydi. Olar ko`binese qurama so`zlerge bir qansha jaqinraq.

Sonday-aq awizeki so`ylewde elege shekem olardin` russha atamaları o`nimlirek qollaniladi: *Aralvodstroy, Karakalpaksel`xozstroy, Vodokanal* ha`m t.b. Olardin` qaraqalpaqsha variantlari tek jazba tilde g`ana qollaniladi.

1990-jillardan keyingi da`wirde tilimizde birikken so`zler ko`plep jasalip, o`nimli qollanila basladi. Bul so`zlerdin` payda boliwina elimizdeki ja`miyetlik, siyasiy-ekonomikaliq o`zgerisler o`z ta`sirin tiygizdi. Ma`selen, keyingi waqitlari tilimizde ekonomikaliq turmistin` o`zgeriwine baylanisli da bir qansha birikken so`zler payda boldi: *Qaraqalpaqsawda, Qaraqalpaqdiyxanbazari, Qaraqalpaqko`terebirjasawda* ha`m t.b. Misallar: «*Qaraqalpaqsawda*» aktsionerlik kompaniyasinin` No`kis qalaliq «*Aziq-awqat sawda*» ja`miyeti xaliqtin` xizmetine ja`mlendi («*Erkin Qaraqalpaqstan*», 1999, 21-dekabr`). Usi ku`ni miymanlar «*Qaraqalpaqko`terebirjasawda*» ko`rgizbesinde bolip, onin` jumisi menen jaqinnan tanisti («*Erkin Qaraqalpaqstan*», 1998, 12-may).

Ha`zirgi ma`mleketlik bank sistemasinda da bir qansha o`zgerisler ju`z berip atir. Jan`a atamalardag`i bir qansha bankler payda boldi. Tilimizde usi banklerdin` atamasin bildiriwshi birikken

soʻzler qollanila basladi: *Paxtabank, Zaminbank, Tadbirkorbank, Aloqabank* haʼm t.b. Misallar: Paxtabanktinʼ rayonliq boʻliminen algʻan kredit esabinan limit boyinsha kelip turgʻan toʻginlerdi waqtinda aliwdinʼ ilajlarin koʻrip atirmiz («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 22-fevralʼ). On eki kommertsiyaliq bankten tek ekewi Tadbirkorbank penen Zaminbank, Biznesfond liniyasinan kreditler ajiratqan («Erkin Qaraqalpaqstan», 2000, 22-fevralʼ).

Haʼzirgi waqitlari tilimizde ekinshi komponenti *taniw* soʻzinen bolgʻan birikken soʻzler oʻnimli qollanila basladi. Bunday soʻzler koʻbine se paʼnninʼ, ilimninʼ atamalarinda ushirasadi: *taʼbiyattaniw, aʼdebiyattaniw, huqiktaniw, dintaniw, aʼdeptaniw*. Misallar: Respublikaliq *termintaniw* komitetininʼ, Oʻzbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetininʼ sotsialliq kompleks sekretariatininʼ jumisin jetilistiriwge bagʻishlangʻan maʼjilis boldi («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 24-iyunʼ).

Sunday-aq *adamtaniw, topiraqtaniw* usagʻan tuʼrleri de tilimizde jiyi qollanilip kiyatir. Misali: Koʻrkem aʼdebiyat *adamtaniw* ilimi bolgʻanliqtan, onda birinshi gezekte qaharmanlardinʼ ishki ruwxiy duʼnʼyasi jaʼmiyetlik rawajlaniwdinʼ ruwxiy taʼrepi aship beriledi («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 17-yanvarʼ).

Jaʼne de tilde oʻnimli qollanilip kiyatirgʻan ekinshi komponenti tutiniw soʻzinen ibarat bolgʻan birikken soʻzler de koʻplep ushirasadi. Bunday birikken soʻzler, tiykarinan, maʼkeme, kaʼrxanalardinʼ atamalarin anʼlatip keledi: *Qaraqalpaqtutuniw, Aqmangʻittutuniw, Xojelitutuniw, Ellikqalatutuniw, Agrosanaattutuniw* haʼm t.b. Misallar: Jaqinda Noʻkis rayonindagʻi «*Aqmanʼgʻittutuniw*» aksionerlik jaʼmiyetininʼ tennis kortinda uʼlken jaris bolip oʻtti. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 24-iyunʼ). Jaqinda paydalaniwgʻa tapsirilgʻan

«Agrosanaattutiniw» kombinatida konditer ha`m nan o`nimleri, to`rt atamadag`i salqin ishimlik suwlari islep shig`arilmaqta («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 24-iyun`).

Keltirilgen misallardag`i birikken so`zlerden basqa da ma`keme, sho`lkem, aktsionerlik ja`miyetlerdin` atamalarin bildiretug`in tu`rleri de son`g`i jillari o`nimli qollanila basladi: Qaraqalpaqagrosug`urta, Pillexolding, Qarabayligu`rish, Arallada ha`m t.b. Misallar: Usi ku`nge shekem Qaraqalpaqagrosug`urta menen du`zilgen sha`rtnamalar arqali 18647 min` somliq ekonomikalik ziyan o`ndirildi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 24-iyun`). Burin awil xojaliq ministrligine qarasli bolsaq, endi «Pillexolding» degen at penen o`z aldimizg`a taraw bolip bo`lindik («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 29-iyul`).

Son`g`i da`wirde tildegi birikken so`zler anag`urlim o`nimli jasalip, ken` qollanilip kiyatir. Misallar: *Qaraqalpaqmebel`* aktsionerlik ja`miyetinin` erkin sawdadag`i aktsiyalarin qa`legen yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`repler satip aliwina boladi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 11-iyun`). Qaraqalpaqstan Respublikasi Ministrler Ken`esinin` qararina tiykarlanip, 1995-jili o`tkerilgen sho`lkemlestiriw konferentsiyasinin` sheshimine muwapiq *Qaraqalpaqbaliq* ma`mleketlik aktsionerlik assotsiatsiyasinin` du`ziliwi so`zimizdin` ayqin da`lili bola aladi («Erkin Qaraqalpaqstan», 2000, 1-yanvar`). Usi ku`ni delagatsiya ag`zalari *O`zbekneftegaz* milliy korporatsiyasinda boldi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 4-aprel`).

Keltirilgen misallardag`i *Qaraqalpaqmebel`*, *Qaraqalpaqbaliq*, *O`zbekneftegaz*, ha`m usig`an usag`an basqa da bir neshshe so`zler son`g`i waqqitta ko`plep jasalip atir. Biraq olardin` jasaliwinda azi-

kem kemshilikler de bar. Ma`selen, misallardag`i da`slepki komponent yag`niy qaraqalpaq, o`zbek so`zleri mebel`, baliq, neftegaz so`zlerinin` milletin an`latip turg`anday. Al bulardi birikken so`zlerdin` du`zilisine sa`ykeslep, komponentlerin tartimnin` III betinde qollanilsa bir qansha tu`sinikli bolor edi. Ma`selen, Qaraqalpaqbalig`i, Qaraqalpaqmebeli, *O`zbekneftegazi* usag`an formalarinda qollanilg`ani maqul bolar edi. Lekin, son`g`i komponentleri tartimnin` III beti formasinda kelgen birikken so`zler de qollaniladi: *Qaraqalpaqqurilismateriallari*, *To`rtkul da`no`nimleri*, *Qaraqalpaqdiyxbazari*, *O`zbekjipegi*, *Qaraqalpaqnan o`nimleri* ha`m t. b.

Son`g`i waqitlari birikken so`zlerdin` jasaliwinda ha`m qollaniliwinda bir qatar kemshilikler de seziledi. Ma`selen, birikken so`zlerdin` ayirimlari jaziliwda ha`r qiyli qollanilip ju`r. Misallar: Qurilista jumislardi, tiykarinan, Qaraqalpaq puxarasanaat qurilis aksionerlik ja`miyetinin` №3 qurilis basqarmasinin` qurilisshilari alip barip atir. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 16-dekabr`). Biyilg`i jillarda joqari ko`rsetkishler menen juwmaqlag`an ka`rxanalar qatarina Qaraqalpaq sanaatpuxaraqurilis aksionerlik ja`miyetin ko`rsetip o`tsek boladi («Erkin Qaraqalpaqstan», 2000. 1-dekabr`).

Bunnan basqa da Qaraqalpaqko`terebirjasawda so`zinin` *Qaraqalpaqko`teresawdbirja formasinda*, *Qaraqalpaqboyantamir*, *Qaraqalpaqteplitsa*, *Paxtabank* so`zlerinin` *Qaraqalpaqboyantamir*, *Paxtabank*, *Qaraqalpaqteplitsa* bolip bo`lek jaziliw jag`daylari ushirasadi. Ha`tte bir maqalanin` o`zinde usinday qa`te kemshiliklerdi ko`riwge boladi. Misallar: Qalg`an jag`i *Yugqaraqalpaqvodstroy* trestinin` jumisi, olar Taxtako`pirge deyin qaziwi kerek. 1990 –jildin` 1- yanvarinda *Yugqaraqalpaqsuwqurilisi* sho`lkeminen bo`linip

«Bostan» suw qurilisi tresti o`z aldina shan`araq ko`terip shiqti. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1993, 12-yanvar`). 1996-jildan beri usi ashıq tu`rdegi *Agro awısıq bo`lekler* aktsionerlik ja`miyeti basqarma baslig`inin` orınbasarı bolıp isledi. Ashıq tu`rdegi *Agroawısıqbo`lekler* aktsionerlik ja`miyeti ag`zaları menen ka`siplik awqamı basshimiz R. Ismaylovtı 60 jıllıq yubileyi menen qutlıqlaymız («Erkin Qaraqalpaqstan», 1996, 3-ıyun`).

Keltirilgen misallardag`i so`zlerdin` birigip jazılğ`anı maqul, sebebi olar birikken qospa so`z bolıp qa`liplesip ketken.

Sonin` menen birge, buring`i *Vodokanal* so`zinin` ornına baspasozde qaraqalpaqsha *suwaqaba* so`zi ken` qollanılıp ju`r. Bizin`she, bundag`i kanal so`zinin` ma`nisin aqaba so`zi bere almaydı. Sebebi aqaba so`zi, tiykarinan, «sag`ası baylang`an, sirqindi, qaldıq, qalg`ındı suw» degenge tuwra keledi<sup>1</sup> Al *kanal* so`zinin` ma`nisi bunnan basqasha, ha`tteki og`an qarama-qarsı, sonin` ushin bul so`zdi basqasha tu`rde yamasa da`slepki formasında qollanıla bergeni maqul. Bunday misallardı ko`plep keltiriwge boladı. Sonlıqtan da en` tiykarğ`ısı birikken qospa so`zlerdi qollanıwda olardin` jaziliwına u`lken itibar beriw kerek. Bizin`she biriktirilip jazilatug`ın so`zler to`mendegishe bolğ`anı maqul:

1) Eki ha`m onnan da ko`p tu`birlerden quralıp, adam ha`m haywanlardin` menshikli atların, xalıq, millet, uriw, jer-suw, qala ha`m basqa da geografiyalıq atamalardı bildiretug`ın qospa so`zler, komponentlerinin` ma`nileri bir qansha gu`n`girtlengenlikten biriktirilip jaziladı: *Aymurat, Amangeldi,*

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, 1982, 57-бет.

*Berdimurat, qaraqalpaq, qostamg`ali, jamanawil, Aqqum, Aqda`r`ya, Qizketken, Altinko`l, Dawitko`l, Ellikqala* ha`m t.b.

2) Haywanatlardin`, ja`nliklerdin`, baliqlardin` ha`m o`simliklerdin` atlarin bildiretug`in eki so`zden quralg`an qospa so`zler: *alabug`a, buzawbas, jolbaris, ayg`abag`ar, atqulaq, tu`yequs, aqbas, qarabaraq, tu`yetawiq* ha`m t.b.

Eger bunday qatar kelgen eki so`zdin` birinshisi ekinshi so`zdegi ja`nlik, haywan ha`m o`simliklerdin` tek belgili bir tu`rin ko`rsetetug`in bolsa, olar so`z dizbegi sipatinda biri-birinen ajratilip jaziladi: *gu`rbek qawin, sari shimshiq, ala g`arg`a, aq ayiw, aq tal* ha`m t.b.

3) Komponentlerinin` birewi yamasa ekewi de o`zinin` da`slepki ma`nilerin joytqan qospa so`zler: *altaqta, asqatig, baspana, ekibastan, iytayaq, menmen, shaymiy* ha`m t.b.

4) Bir predmet yamasa qubilistin` atamasi orninda biriktirilip aytilip ju`rgen qospa so`zler: *baspasoz, o`mirbayan, qoljazba, shiykizat, ku`nbatar, tawiqko`z, ko`za`ynek* ha`m t.b.

5) Komponentlerinin` ma`nilerinen o`zgeshe jan`a ma`ni an`latatug`in qospa so`zler: *aqsaqal, aqsu`yek, asqazan, atqaminer, besbarmaq, jolbasshi, orinbasar* ha`m t.b.

6) Komponentleri seslik o`zgerislerge ushirag`an qospa so`zler: *a`wmeser, belbew, qolg`ap* ha`m t.b.

7) Birinshi komponenti *avia, avto, agro, kino, radio, foto, tele* so`zlerinen baslanatug`in qospa atliqlar: *aviajol, kinoteatr, teleko`rsetiw, radioesittiriw, fotoqag`az, agrosanaat* ha`m t.b.

8) *Geypara, birpara, birdeme, heshten`e, ha`rdayim, a`llenebir* siyaqli ekinshi komponentleri o`z aldina qollanilmaytug`in so`zler.

9) Qisqarg`an qospa atliqlar (eger olardin` quraminda tsifrlar bolmasa) biriktirilip jaziladi: *BMSh*, *AQSh*, *awilken`es*, *pedinstitut*, *TashMI* ha`m t.b.

Kemshilikler qisqarg`an qospa so`zlerdin` jasaliwinda ha`m qollaniliwinda da ushirasadi. Misali, da`slep *QSR* ( Qaraqalpaqstan suverenli respublikasi ), *NMU* (No`kis ma`mleketlik universiteti, No`kis meditsina uchilishesi) bolip qollanilip keldi. Biraq son`inan olar qayta o`zgeretilip *QR*, *QMU*, *NMU* formalarinda qa`liplesti. Aytiliwi qolaysiz usinday naduris qisqartiwlar bu`gingi ku`nde de ushirasadi Ma`selen, *QQma`mstandart*, *KRDSS*, *XQAQ*, *O`QYaAJMK*, *ShTO`* ha`m t.b. Bizin`she, olardi qolayli boliwi ushin Qaraqalpaqstan ma`mleketlik standarti- *QQMstandart*, Qaraqalpaqstan densawliqti saqlaw stantsiyasi -*QRDSSS*, Xaliq araliq qizil atanaq komiteti -*XAQAK* formasinda, al tilimizde ko`p sanda qollanilip ju`rgen *YuNFA*, *VOZ*, *FIFA*, *YuSAID*, *YuNEP*, *PROON* usag`an internatsionalliq qisqarg`an qospa so`zlerdi sol tu`rinde o`zgertpey-aq qollaniw duris bolar edi.

O`QYaAJMK*, *ShTO`, *KO`M-18* usag`an qisqarg`an qospa so`zler tildegi qisqarg`an so`zlerdin` jasaliw model`lerine sa`ykes kelmeydi ha`m aytiliwi qolaysiz, sonliqtan olardi qisqartpay-aq yamasa basqasha qisqartip aytiw talap etiledi. Song`i waqitlari geypara qisqarg`an qospa so`zler ha`r qiyli qollanilip ha`m jazilip ju`r: *TRASEK* ha`m *TRASEKA*, *SANIIRI* ha`m *SAIIIRI*, *O`z turaq* jay amanat banki. Misallar: Quwanishbay basshilig`inda *SANIIRI* ha`m *NPXTs* suw xojalig`i ekologiyasi menen birlikte ilim izertlew jumislari alip barildi. («Erkin Qaraqalpaqstan» 1993, 30-yanvar`). Paytaxtimizdag`i A.Dosnazarov ko`shesinin` boyindag`i *SAIIIRI* menen “Go`zzal” xaliqqa turmis xizmetin ko`rsetiw u`yinin` arasinan tirnaq ko`tergen

imarat 7-8 aydin` ishinde-aq pitkerilip, gilti iyelerine tapsirildi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 23-aprel`).

Sonin` menen birge ayirim qisqarg`an so`zlerdin` rus ha`m qaraqalpaq tilindegi formaları baspasozde parallel` qollanilip ju`r: No`kis on`law mexanikalıq zavodi- *NRMZ*, *ZAGS-PHAJ*, *MIF-PIF*, *ROMO-RUMTs* ha`m t.b. Misallar Bunin` ha`mmesi *MIF* tin` jumısına ha`m onin` bu`gingi ku`ngi a`hmiyetine hu`kimetimiz ta`repinen u`lken diqattin` bo`linip atirg`anın an`latadı.(«Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 9-aprel`). Maqseti *PIF* ler yaki aktsionerlik ja`miyetler bankrot bolg`an jag`dayda investorlardin` qa`rejetlerinin` saqlaniw juwapkershiligin o`z moyinına aladı. (“Erkin Qaraqalpaqstan”, 1998, 27- yanvar`).

Bizin`she bunday qisqarg`an so`zlerdin` norma sipatında tek bir formasın qabil etiw kerek, sonda olar tu`sinikli bolip, a`debiy tilde turaqlasiw mu`mkin.

Uliwma alg`anda, qisqarg`an qospa so`zler tilde predmetlerdin`, qubilislardin`, tu`siniklerdin` atamaların qisqa, anıq ha`m iqshamli etip so`ylew ushin xizmet etedi. Sonliqtan da keyingi waqıtta qaraqalpaq tilinde payda bolip atirg`an qisqarg`an qospa so`zler ha`r ta`repleme u`yrenilip, olar tildegi bar u`lgilerge sa`ykes belgili bir bag`darda jasalip qollaniliwi kerek.

2-BAP. Qisqarg'an qospa so'zlerdin' jaziliwi.

2.1. Defis arqali jazilatug'in qospa so'zler

Jup ha'm ta'kirar so'zler, tiykarinan alg'anda, defis arqali jaziladi. Jup so'zler ma'nileri bir- birine jaqin yaamasa qarama-qarsi so'zlerdin' o'z-ara juplasiwinan jasaladi.

To'mendegi jup so'zler defis arqali jaziladi:

a) bir jag'i yamasa eki jag'i da jekke ma'nige iye bolmag'an jup so'zler: *nan-pan, suw-puw, men'-zen', la'm-mim, sam-saz, emin-erkin, egil-tegil, tum-tus* ha'm t.b.

a') komponentleri o'z ara sinonimlik qatnastag'i jup so'zler: *ku'sh-quwat, hal -jag'day, saw-salamat, uris-ja'njel, qayg'i-ha'siret* ha'm t.b.

b) komponentleri o'z-ara antonimlik qatnastag'i jup so'zler: *u'lken-kishi, jaqsi-jaman, alis-beris, uyqili-oyaw, ku'n-tu'n* ha'm t.b.

An'latiw: Eger sinonimlik ha'm antonimlik qatnastag'i, sonday-aq korrelyativlik jup so'zlerdin' elementleri stil'lik maqsetine ayirimlaw intonatsiyasi menen ku'sheyttirilip aytilsa, olar jup so'z qa'siyetin joytip, birgelkili ag'zalar siyaqli u'tir arqali ajratilip jaziladi. Misali: Ol ar, namis, abiray ushin gu'resti.

v) jiynaqlaw ma'nisin an'latatug'in korrelyativlik jup so'zler: *ata-baba, ag'a-ini, qazan-tabaq, qiz-kelinshek, qurbi-qurdas* ha'm t.b.

g) jup so'z formasindag'i shamaliq ha'm toplaw sanliqlari: *on-on bes, qiriq-eliw, bes-altidan, to`rt-bes* ha'm t.b.

d) komponentleri iran tillerinen kirgen -iw/-iw,-i/-i elementleri arqali baylanisqan jup so'zler: *aspaniw-za'miyin, zawqi-sapa, saqaliw-shash, haytiw-bayram, pa`ndiw-na'siyat* ha'm t.b.

2) rus tilinen kirgen ayqinlawishli qosarli atamalar ha`m olardi kal`kalaw(awdariw) na`tiyjesinde payda bolg`an qospa so`zler: vitse-prezident, prem`er-ministr, ilimiy-ko`pshilik, oqiw-ta`rbiya, ilimiy-metodikaliq ha`m t.b. Eger bunday atamalardi rus tilinen kal`kalaw na`tiyjesinde qaraqalpaq tilinde qurama so`z yamasa so`z dizbegi payda bolsa, olar ajiratilip bo`lek jaziladi: **avtomat telefon(rus. telefon-avtomat), xabarshi ag`za (rus chlen-korrespondent), ilim izertlew(rus. nauchno-issledovatel`kiy)**ha`m t.b.

Ta`kirar so`zler bir so`zdin` eki ma`rte qaytalanip juplasiwinan jasaladi. Sirtqi formasi jup so`zlerge uqsas bolg`ani menen ta`kirar so`zler xizmeti, qurami jag`inan olardan ajiralip turadi.

To`mendegi ta`kirar so`zler defis arqali jaziladi:

a) komponentler birdey formada ta`kirarlang`an ta`kirar so`zler: bo`lek-bo`lek, tu`rli-tu`rli, pada-pada, birim-birim, kem-kem, waqti-waqti, so`yley-so`yley, kele-kele ha`m t.b.

a`) komponentleri ha`r qiyli formadag`i ta`kirar so`zler: kem-kemnen, on-onnan, ku`nbe-ku`n, bolar-bolmas, jo`nli-jo`nsiz, bostan-bos, ashiqtan-ashiq, qaraptan-qarap ha`m t.b.

b) ku`sheytkish ma`ni bildiretug`in buwinlar: *ap-aniq, sap-sari, u`p-u`lken, tap-taza, sup-suliw, qap-qara* ha`m t.b.

v) jup ha`m ta`kirar eliklewishler ha`m tan`laqlar: *jalt-jult, tars-tars, bay-bay, shorp-shorp, pah-pah* ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilinde ha`zirgi waqitta geyde *awildan-awilg`a, biri-birinen, o`zinen-o`zi, jildan-jilg`a, tabistan-tabisqa, aytsa-aytsin* usag`an dizbekler defis arqali jazilip ju`r. Biraq olar ta`kirar so`zler emes, al komponentleri o`z ara bag`inin`qiliq qatnasta turg`an so`z dizbekleri, sonliqtan da olar ajiratilip jaziliwi kerek.

2.2. Qisqarg`an qospa so`zlerdin` jaziliwi.

Son`g`i da`wirde ja`miyette, ku`ndelikli turmista ju`z berip atirg`an o`zgerisler, jan`aliqlar, qubilislar tildin` so`zlik quramina da o`zinin` ta`sirin tiygizdi. Qaraqalpaq tilinin` ja`miyetlik funktsiyalari bir qansha ken`eyip, rawajlaniwi na`tiyjesinde ondag`i basqa jan`a so`zler menen birge qospa so`zler de anag`urlim o`nimli qollanila basladi. Ha`r qanday tilde qospa so`zler jan`a tu`sinikti an`latiw ushin payda bolip, jazba ha`m awizeki tilde de ken` qollaniladi. 1920-jillardan keyingi da`wirde jan`a so`zler qaraqalpaq tilinde ko`plep payda bola basladi. Solardin` ishinde, a`sirese, qisqarg`an qospa so`zler o`nimli jasalip, ken` qollaniliwi jan`a qubilis boldi. Da`slepki jillari olardin` rus tilindegi formaları ken` qollanilip kelgen bolsa, 1990-jillardan keyin qisqarg`an qospa so`zler o`z so`zlerimizden de o`nimli jasala basladi¹.

Qisqarg`an qospa so`zlerdin` ha`mmesi de atliq so`z shaqabina tiyisli boladi, sebebi olar qanday da bir atamani qisqartip aytiwda paydalaniladi. Sonliqtan da qisqarg`an qospa so`z eki yamasa bir neshe so`zlerdin` qisqarip birigiwinen jasaladi, yag`niy olardin` jasaliwinda qurama so`zler tiykar boladi. Qisqarg`an qospa so`zler til quralların u`nemlew, olardan iqshamli paydalaniw maqsetinde qollaniladi. Awizeki so`ylewde ko`p ku`sh talap etiledi, eger so`zler tin`lawshig`a tu`sinikli bolsa, onda olar qisqartilip aytila beredi. Song`i da`wirde payda bolg`an qisqarg`an qospa so`zler: *mekeme, sho`lkemler, uyimlari, birlespeler, o`ndirislik*

¹ Пахратдинов Қ. Бекбергенов Қ. Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги қысқарған қоспа сөзлер. Нөкис, 2005.

*ka`rxanalar*, xojaliqlardin` quramali atlarin qisqartip iqshamlap, qolayli etip aytiw ushin qollanila basladi.

Qisqarg`an qospa so`zler jasaliwi jag`inan qaraqalpaq tilinde u`sh tu`rli tipke bo`linedi.²

1) *Inițialliq qisqarg`an qospa so`zler*. Bul toparg`a kiriwshi qisqarg`an qospa so`zler u`sh tu`rde jasaladi.

a) So`zlerdin` tek g`ana bas ha`ripleri alinip, qisqarg`an qospa so`zler jasaladi. *ROMO, XBB, QMU, XDP, AXIA, PHAJ* ha`m t.b. Bular so`ylewde ha`r bir ha`riptin` ati boyinsha aytiladi. *PPK* (pi-pi-ki), *XDP* (xi-di-pi), *QMU* (qi-muw) ha`m t.b.

b) So`zlerdin` da`slepki seslerinen jasalg`an qisqarg`an qospa so`zler: *G`MDA, MAI, MIF, IIK*, Misallar: Bunin` ha`mmesi *MIF* tin` jumisina ha`m onin` bu`gingi ku`ngi a`hmiyetine hu`kimetimiz ta`repinen u`lken diqqattin` bo`linip atirg`anin an`latadi (“Erkin Qaraqalpaqstan», 1998, 9-aprel`). Bular EEM nin` matematikalıq ta`miyinlewi sistemasında boladi (“Qaraqalpaqstan mug`allimi”, 1993, №2-3) .

v) Inițialliq qisqarg`an qospa so`zlerdin` u`shinshi tu`ri xa`rip ha`m seslerden aralas jasalg`an bolip, olar tilimizde onday o`nimli emes: *SES, EKO, TET, ELU* ha`m t.b.

Geyde inițialliq qisqarg`an qospa so`zler o`zlerinin` tu`siniksizlew boliwina qaramastan tilimizde o`nimli qollaniladi. Bular jaziwda o`z formasin saqlap jazilg`ani menen aytiliwda qisqartilg`an formasi da , toliq formasına ajralip ta qollanila beredi. Misallar: BTO. Ja`xannin` g`alaba xabar qurallarının` xabarlarına qarag`anda *Birlesken ta`jik oppozitsiyasinin`* ilimiy jarasiw komissiyasındag`i ag`zalari o`z xizmetlerin toqtatti. (“Erkin

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. Нөкис, 1979, 167-бет.

Qaraqalpaqstan “, 1999, 8-iyun`)). *ETK*. Ha`r bir ma`ekeme o`zinin` xu`jjetlerine opis` du`zim ha`m olardi arxiv basqarmasinin` *ekspert-tekseriw komissiyasinda* tastiyqlatip ma`mleketlik arxivlerge saqlawg`a tapsiriwi tiyis (“Erkin Qaraqalpaqstan “ 1999, 8-iyun`)).

2) **Buwinliq qisqarg`an qospa so`zler.** Bunday so`zler eki tu`rli jol menen jasaladi.

a) Eki yamasa onnan da ko`p so`zlerdin` da`slepki buwinlari yaki bo`lekleri alinip qisqaratug`in qospa so`zler: *Kateks, Elteks, Shimteks, avtodor*. Misallar: Iri jen`il sanaat orinlari bolg`an *Kateks, Elteks* toqimashiliq kompleksleri, karbid zavodi salindi. *Shimtekstin`* tirnag`i qalandi. («Erkin Qaraqalpaqstan», 1995,25-mart).

b) Da`slepki so`zdin` birinshi buwini yamasa bo`legi, ekinshi so`zdin` toliq aliniwinan payda bolg`an qisqarg`an qospa so`zler: *poligrafkombinat, teleradio, telejurnalist, pedinstitut, avtojol, sanepidemstantsiya* ha`m t.b.

Son`g`i waqitlari buwinliq qisqarg`an qospa so`zler ha`r qiyli jollar menen jasalip atir:

a) da`slepki ha`m son`g`i so`z toliq alinip, ortan`g`i so`z yamasa so`zler qisqarip, onin` bir buwini yamasa bo`legi alinadi: *sudmedekspertiza, Qaraqalpaqavtojol, Qaraqalpaqresneft`o`nimleri* ha`m t.b.

b) da`slepki so`zdin` bas ha`ripleri ha`m son`g`i so`zlerdin` toliq aliniwi arqali jasaladi: *Qqpaxtasanaatsatiw, QQko`terebirjasawda, Qqqaawiljoybar* ha`m t.b.

v) so`zdin` da`slepki ha`ripleri, son`g`i so`zlerdin` buwin yamasa bo`lekleri ha`m so`zdin` toliq aliniwinan jasaladi: *Qqavtotexxizmet, Qqagrostroy, QQma`mstandart* ha`m t.b

g) aralas formada birikken qisqarg`an qospa so`zler:
Qqremstroygidromelioratsiya, Qaraqalpaqdor NIIproekt ha`m
t.b.

Ha`zirgi tilde initsialliq ha`m buwinliq qisqarg`an qospa so`zlerdin` qollaniliw o`risi birdey emes, initsialliq qisqarg`an qospa so`zler kitabi(ko`binese is qag`azlari) tilde, al buwinliq qisqarg`an qospa so`zler so`ylew tilinde ko`birek qollaniladi, olar initsialliq tipke qarag`anda anag`urlim tu`sinikli boladi.

3) *Aralas tiptegi qisqarg`an qospa so`zler.* Bular qurilisi jag`inan ha`r tu`rli:

a) da`slepki so`zdin` birinshi buwini yamasa bo`legi qalg`an so`zlerdin` da`slepki so`zlerinen jasalg`an qisqarg`an qospa so`zler: *ResPO, O`zA, O`zRIA, O`zXDP* ha`m t.b.

b) Birinshi elementi so`z yamasa so`z dizbeginin` qisqariwinan, al qalg`an elementleri tsifrlar menen beriledi: *XATP-24, ATP-10, MI-8, ZAV-40* ha`m t.b.

v) Ha`r qiyli formada qisqarg`an aralas qospa so`zler: *ma`kankom, uzdunrobita, lavsan* ha`m t.b.

Tilimizdegi qollanilip ju`rgen qisqarg`an qospa so`zler jasaliwi jag`inan da, qurami jag`inan da birdey emes. Sonin` ushin da olar tiykarg`i u`sh toparg`a bo`linedi.

1. Rus tilindegi formasi hesh qanday o`zgerissiz qollanilatug`in qisqarg`an qospa so`zler. Olardi qaraqalpaq tilinde quramg`a ajiratiwg`a bolmaydi. Eger ajiratiwg`a bolatug`in bolsa, onda tiykarg`i formasina sa`ykes kelmeydi. Misali: **ZAGS, RUMTs, PTS, IIK** usag`an so`zlerdi qaraqalpaq tilinde Puqaralardin` halatliq aktlerin jaziw (**PHAJ**), Respublikaliq oqiw metodikaliq orayi (**ROMO**),

to'lewshilerdin` indentifikatsiyaliq nomeri (**TIN**) dep bo'leklerge ajiratqan.

2. Rus tilidagi qisqarg'an so'zlerdi kal'kalaw arqali jasalg'an so'zler. Bul so'zler arqali tilimizde 1960-jililardan baslap bir qansha qisqarg'an so'zler payda bolip atir. A'sirese son'g'i da'wirlerge kelip bul o'nimli qubilislardin` birine aynaldi: **G`MDA, EEM** ha'm t.b.

3. Qaraqalpaq tilinin` o'z so'zlerinen qisqarg'an qospa so'zler. Bunday so'zler tilimizde onsha ko'p jasalmaytug'in edi, al son'g'i waqitlarda, yag'niy 1990-jillardan baslap bul o'nimli usillardan bolip, tilimizde bir qansha qisqarg'an qospa so'zler payda bolip atir: **DFXB, AXIA, JAK, MIK** ha'm t.b.

Son'g'i waqitta qisqarg'an qospa so'zlerdin` ha'r qiyli formalari o'nimli qollanila basladi. Ko'binese bunday so'zlerdin` birinshi bo'legi sipatinda O'z (O'zbekstan) yamasa QQ (Qaraqalpaqstan) elementleri qollaniladi da, keyingi ha'ripler, bo'lekler yamasa so'zler O'zbekstang'a yamasa Qaraqalpaqstang'a tiyisli na'rselerdi bildiredi: *O'zXDP, O'zremont, Qqagroqurilis, QRIIM, QMU, QQAO* ha'm t.b.

Buring'i sovxoz, kolxozlardin` orinlarina birlespeler, assotsiatsiyalar payda bolip, olardin` atamalari *AXIA, DFXB, ShB* usag'an formada qollanila basladi.

Qisqarg'an qospa so'zlerdin` ja'ne bir tu'ri qaraqalpaq tilinde o'nimli qollanilip kiyatir. Olardi belgili bir strukturaliq toparlarga bo'liw qiyin. Sebebi, olardin` quraminda russha elementler de, qaraqalpaqsha elementler de ushirasadi.

Bunday so'zler, tiykarinan, ha'r qiyli ma'kemelerdin`, ka'rxanalardin`, o'ndirislik birlespelerdin` atlarin qisqartiwdan jasalg'an. Misali: *Qqagrostroy, Qqremstroygidromlioratsiya,*

Aralsel`xozvodoprovodstroy, O`zsel`xoztexnika, O`zvodstroy ha`m t.b.

Keltirilgen misallardag`i ma`keme, basqarma ha`m t.b. atlarin qisqarg`an so`zlerdin` belgili bir tu`ri-aralas tiptegi qisqarg`an qospa so`zler qatarina kirgiziwge boladi. Bunday aralas tiptegi qisqarg`an qospa atliqlardin` qurami ha`r qiyli bolip keledi.

Basqarma, ma`keme, ka`rxana atamalarin bildiretug`in qisqarg`an qospa so`zler rus tilinde qanday qisqarg`an bolsa, qaraqalpaq tilinde de sol formasinda qollanilip kiyatir. Tek son`g`i waqitlari olar qaraqalpaqsha formasinda berile basladi: *Qaraqalpaqavtojol birlespesi, O`zawilxoja liq ta`miynat korporatsiyasi* ha`m t.b.

Son`g`i waqitlari qisqarg`an qospa so`zlerdin` jasaliwinda ha`m qollaniliwinda bir qatar kemshilikler de seziledi. Ma`selen, da`slep *QSR* (Qaraqalpaqstan suverenli respublikasi), *NMU* (No`kis ma`mleketlik universiteti, No`kis meditsinaliq uchilishesi ) bolip qollanilip keldi. Biraq son`inan olar qayta o`zger tilip *QR, QMU, NMU* formalarinda qa`liplesti. Aytiliwi qolaysiz usinday naduris qisqartiwlar bu`gingi ku`nde de ushirasadi. Ma`selen, *QQma`mstandart, XQAQ, O`QYaAJMK, ShTO`* ha`m t.b. Bizin`she, olardi qolayli boliwi ushin, Qaraqalpaqstan ma`mleketlik standarti- *QQMstandart*, Qaraqalpaqstan densawliqti saqlaw stantsiyasi- *QRDSSS*, Xaliq araliq qizil atanaq komiteti-*XAQAK* formasinda, al tilimizde ko`p sanda qollanilip ju`rgen *FIFA, YuSAID, PROON, YuNEP* usag`an internatsional`liq qisqarg`an qospa so`zlerdi sol tu`rinde o`zgertpey-aq qollaniw duris bolar edi.

*O`QYaJMK, ShTO`, KO`M-18* usag`an qisqarg`an qospa so`zler tildegi qisqarg`an so`zlerdin` jasaliw model`lerine sa`ykes kelmeydi ha`m aytiliwi qolaysiz, sonliqtan olardi qisqartpay-aq yamasa basqasha qisqartip aytiw talap etiledi.

Son`g`i waqitlari geypara qisqarg`an qospa so`zler ha`r qiyli qollanilip ha`m jazilip ju`r: *TRASEK* ha`m *TRASEKA*, *SANIIRI* ha`m *SIIIIRI*, o`z turaq jay amanat banki ha`m *O`zturaqjayamanat banki*.

Sonin` menen birge ayirim qisqarg`an so`zlerdin` rus ha`m qaraqalpaq tillerindegi formaları baspasozde parallel` qollanilip ju`r: *No`kis on`law mexanikaliq zavodi-NRMZ*, *ZAGS- PHAJ*, *MIF-PIF*, *ROMO- RUMTs* ha`m t.b. Bizin`she, bunday qisqarg`an so`zlerdin` norma sipatında tek bir formasın qabil etiw kerek, sonda olar tu`sinikli bolip, a`debiy tilde turaqlasiwi mu`mkin.

Qisqarg`an qospa so`zlerdin` barliq tu`rlerine de affiksler qosip jaziliwi kerek, al olardin` jin`ishke yamasa juwan boliwi sol qisqarg`an qospa so`zdin` aytiliwina baylanisli boladi: *AQSh ta*, *ZIL ge*, *QMU dan*.

Uliwma alg`anda, qisqarg`an qospa so`zler tilde predmetlerdin`, qubilislardin`, tu`siniklerdin` atamaların qisqa aniq ha`m iqshamli etip so`ylew ushin xizmet etedi. Sonliqtan da keyingi waqitta qaraqalpaq tilinde payda bolip atirg`an qisqarg`an qospa so`zler ha`r ta`repleme u`yrenilip, olar tildegi bir u`lgilerge sa`ykes belgili bir bag`darda jasalip qollaniliwi kerek.

J u w m a q

Ha`r bir millettin` ma`deniy, ekonomikalıq ha`m ilimiy-texnikalıq progresske qaray umtiliwindag`i jan`alıqlar, o`zgerisler o`z gezeginde onin` tiline de o`zinin` ta`sirin tiygizedi. Ja`miyettegi, ku`ndelikli turmistag`i ha`r qiyli qubilislar tildin` so`zlik quramında o`zinin` sa`wleleniwin tabadi. Qaraqalpaq tilinde ha`r qiyli sebeplerge, siyasiy-ekonomikalıq ha`m basqada o`zgerislerge baylanisli bir qansha jan`a so`zler payda bola basladi. Sol so`zlerdin` ko`pshilik bo`legin qospa so`zler quraydi. Olar ha`zirgi waqıtta tilimizde o`nimli qollanila basladi. Bul so`zler qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramin bayitadi.

1957-jili 28-fevral`da Qaraqalpaqstan Respublikasinin` Joqarg`i Ken`esi ta`repinen tastiyıqlang`an «Qaraqalpaq orfografiyasinin` tiykarg`i qa`deleri» bizin` jaziwimizdin` rawajlanıwindag`i jan`a joqarg`i basqish bolip esaplanadi, sebebi bul alfavit ha`m orfografiyada qaraqalpaq tilinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri duris esapqa aling`an. Biraq, onnan keyingi 40 jildan aslam waqıt ishinde orfografiyanin` ayirim kemshilikleri sezilip kiyatir. Bul kemshiliklerdi du`zetiwge tilshi ilimpazlar, mektep ha`m joqarg`i oqiw orinlari mug`allimleri, baspasoz xizmetkerleri, uliwma ja`miyetshilik belsene qatnasip, orfografiyanin` ilimiy tiykarda ha`m a`meliy jaqtan ele de toliq jetilistiriliwine ku`sh salıwları kerek.

Qaraqalpaq orfografiyası a`debiy tildin` rawajlanıwında, ulıwma xalıqlıq jazba normalardin` qa`liplesiwinde u`lken rol` atqarıp kiyatır. Degen menen ha`zirgi orfografiyada ele de bolsa bazi bir tu`siniksizlikler, anıq emes orınlar,geypara qolaysızlıqlar ushırasadı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` orfografiyasındag`i qiyın ma`selelerdin` biri-qospa so`zlerdin` durıs jazılıwı. Qaraqalpaq tilinin` orfografiyalıq qa`delerinin` jıynag`ında qospa so`zler boyınsha ko`rsetpeler berilse de, elege deyin olardin` jazılıwı tilimizde belgili bir normag`a tu`sken joq.. Sonlıqtan da ha`zirgi waqıtta geypara qospa so`zler hesh qanday tiykarsız ha`r qiyılı jazılıp ju`r. Bunday ha`r qiyılıq qaraqalpaq tilindegi qospa so`zlerdin` tiyanaqlı bolıp qa`liplesiwine bir qansha irkinish keltiredi. Sonın` ushin da qaraqalpaq tilinde ha`zir qollanılıp ju`rgen qospa so`zlerdi bir sistemag`a tu`siriw- qaraqalpaq orfografiyasının` aldında turg`an baslı waziypalardin` biri.

Bizin` oylawımızsha, qospa so`zlerdi biriktirip, defis arqalı, ajratılıp jazılatug`ın orınları to`mendegishe bolg`anı jaqsı:

Ajratılıp jazılatug`ın so`zler: a) anıqlawishlı so`z dizbekleri: *at qora, ayaq kiyim* ha`m t.b. a`) qatar qollanılğ`an eki ha`m onnan da artıq sapalıq kelbetlikler: *aq quba, qara torı*, b) qurama ha`m bo`lshek sanlıqları: *on jeti, alpis bir*, u`shten eki ha`m t.b., v) *a`lle, ha`r, hesh, gey, bazi, bir* so`zleri o`zinen son` kelgen atawish so`zlerden bo`lek jazıladı: g) qatar kelgen eki so`zdin` birinshisi ekinshi so`zdegi haywanlardin`, ja`nliklerdin` ha`m o`simliklerdin` tek belgili bir tu`rin ko`rsetetug`ın so`zler: *aq quw, sari shimshiq*.

Defis arqali a) bir jag`i yamasa eki jag`i da jekke ma`nige iye bolmag`an jup so`zler: *nan-pan, suw-puw*, a`) komponentleri o`z ara sinonimlik qatnastag`i jup so`zler: *ku`sh-quwat*; b) komponentleri o`z ara antonimlik qatnastag`i jup so`zler: *u`lken-kishi*; v) ta`kirarlanip aytilg`an jup so`zler: *pada-pada, betpe-bet*, g) jiynaqlaw ma`nisin bildiretug`in jup so`zler: *ata-ana, qazan-tabaq*, d) ku`sheytkish ma`ni bildiretug`in buwinlar: *ap-aniq, sap-sari*, e)shamalawdi bildiretug`in sanliqlar: *bir-eki, bes-alti*, j) jup ha`m ta`kirar eliklewishler ha`m tan`laqlar: *jalt-jult, pah-pah*, z) komponentleri *-iw/-iw, -i/-i* elementleri arqali baylanisqan jup so`zler: *pa`ndiw-na`siyat, bariw-jog`i* so`zler jaziladi.

To`mendegi so`zler biriktirilip jaziladi: a) haywanatlardin`, ja`nliklerdin`, baliq ha`m o`simliklerdin` tu`rlerin bildiretug`in eki o`zden quralg`an atamalar: *alabug`a, aqbas*, a`) komponentlerinin` birewi yamasa ekewi de o`zinin` da`slepki ma`nilerin joytqan qospa so`zler: *asqatiq, baspana, shaymiy*;

b) bir predmet yamasa qubilistin` atamasi orninda biriktirilip aytilip ju`rgen qospa so`zler: *baspaso`z, o`mirbayan*, v) komponentlerinin` ma`nilerinen o`zgeshe jan`a ma`ni an`latatug`in qospa so`zler: *aqsaqal, asqazan, orinbasar*, g) birinshi elementi *avia, avto, agro, kino, radio, foto, tele* so`zlerinen baslanatug`in qospa atliqlar: *aviajol, kinoteatr, teleko`rsetiw, radioesittiriw, fotoqag`az* ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilinin` orfografiyasin jetilistiriwde usi ko`rsetilgen usinislari esapqa alinsa, qospa so`zlerdin` jaziliwi bir qansha ta`rtipke tu`sken bolar edi.

Til jaziw arqali isiladi, jetilisedi ha`m rawajlanadi, jaziw onin` rawajlaniw talaplarina juwap beriwi sha`rt. Jaziw tilge ker

ta`sirin tiygiziwi de mu`mkin. Bul ja`miyetshilikten sheshiwshi ilajlardi islep shig`iwdi talap etedi. Qanday jag`dayda da ana tiline analiq g`amxorliq-bizin` ha`r birimizdin` a`diwli waziypamiz. Bul ushin birinshi gezekte orfografiyani jetilistiriwimiz tiyis.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. *Bekbergenov A.* Qospa so`zlerdin` orfografiyasi haqqinda.// «Vestnik Karakalpaks-kogo filiala AN Uzbekistana,» 1977, №1.
2. *Bekbergenov A.* Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi. No`kis, 1979.
3. *Bekbergenov A.* Qaraqalpaq tilinde qospa so`zlerdin` klassifikatsiyasi.//Qaraqalpaq tilinin` ma`seleleri. Ilimiy maqalalar toplami. No`kis, 1999.
4. *Ganiev F. A.* Obrazovanie slojnix slov v tatarskom yazike. M. 1982.
5. *Da`wletov A.* Qaraqalpaq tilindegi dawislilar singarmonizminin` imla qag`iydalarinda sa`wleleniwi ma`selesine.//«Vestnik Karakalpaks-kogo otdeleniya AN Uzbekistana, 2004, № 3-4.
6. Qaraqalpaq tilinin` alfaviti ha`m orfografiyalik qa`delerinin` jiynag`i. No`kis, 1974.
7. Qaraqalpaq tilinin` orfografiyalik so`zligi. No`kis, 1980.
8. *Najimov A.* Qospa so`zlerdin` jaziliwi// «Sovet Qaraqalpaqstani», 1974, 19-dekabr.
9. *Najimov A.* Qaraqalpaq tilinde jup ha`m ta`kirar so`zler. No`kis, 1979.
10. *Nasirov D. S. ,Bekbergenov A.* Qaraqalpaq jaziwinin` qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwi.//« Vestnik Karakalpaks-kogo filiala AN Uzbekistana,» 1984,№ 4.

11. *Paxratdinov Q., Seytnazarova I.* Qospa soʻzlerdinʻ orfografiyalik soʻzligi. Noʻkis, 2005.
12. *Paxratdinov Q., Bekbergenov Q., Bekniyazov Q.* Qaraqalpaq tilindegi qisqargʻan qospa soʻzler. Noʻkis , 2005.
13. *Ubaydullaev K.* Qaraqalpaq tili jaziwiniʻ rawajlaniwi. Noʻkis, Qaraqalpaq maʻmleketlik baspasi. 1957.
14. *Daʻwletov M., Daʻenov E.* Qaraqalpaq tilininʻ imla soʻzligi. Noʻis, 1997.
15. *Daʻwletov M.* Qaraqalpaq orfografiyasininʻ bas prinsipin aniglaw haqqinda. // « Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN Uzbekistana,» 2001, № 4.